

Ирина ГРУЩИНСКАЯ

ТАБИАТШЫНАСЛЫКЪ

Умумтасиль окъув
юртларынынъ 2-нджи
сыныф талелери ичюн дерслик

*Украина тасиль ве илим, генчлик ве спорт
назирлиги тарафындан тевсие этильди*

Къырымдевокъувпеднешир
2012

УДК57.081.1(075.2)

ББК20я721

Г91

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ № 718 від 18.06.2012 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Ілюстрації Альони Мірошніченко

Рус тилинден терджиме эткен Эльмаз Велиева

ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕР:

Берабер чифт олып чалышамыз

Берабер группада чалышамыз

Сёзлернинъ манасыны билемиз

Тапмаджаларны тапамыз эм де аталар сёзлерини
эзберлеймиз

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Табиатнынъ дюльберлигини анъламагъа огренемиз: тасвирий
санат эсерлерини козетип теэссуратларымызны тасвирлеймиз

Г91 Грущинская И.В.

Табиатшынаслыкъ: умумтасиль окъув юртларынынъ 2-нджи сыныф
талебелери ичюн дерслик / рус тилинден терджиме эткен Э. Велиева. —
Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпеднешир», 2012. — 160 с. : ренк.
— Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-354-524-0

УДК 57.081.1(075.2)

ББК 20я721

Г91 Грущинська І.В.

Природознавство: підруч. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закладів / пер.
з рос. Е. Велієвої. — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддерж-
видав», 2012. — 160 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-354-524-0

УДК 57.081.1(075.2)

ББК 20я721

ISBN 978-617-656-139-2 (рос.)
ISBN 978-966-354-524-0

© Грущинська І.В., 2012
© Велієва Е.А., переклад на кримськотатарську мову, 2012
© Видавничий дім «Освіта», художнє оформлення, 2012
© КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2012

Дерсликнен берабер окъуймыз!

СЕВИМЛИ ТАЛЕБЕЛЕР!

Мен — сизинъ достунъыз — табиатшынаслыкътан дерслигинъыз олам. Экинджи сыныфта мен сизлерни йыл мевсимлери бойлап меракълы сеятларгъа алып кетерим.

Бизлер бераберликте табиатнынъ бир чокъ муджизелерини ачармыз, дюльберлигини корьмеге огренир эм де онынъ бир къысмы оларакъ ис этмек ичюн озюньни насыл алып бармакъ кереклигини анълармыз. Чюнки эр бир инсаннынъ омюри табиаткъа багълы. Шу себептен онынъ бутюн сырларыны бильмек файдалыдыр.

Эски достларымыз Айнеджи Кирпичик, Мавы къанатлы Кокчекъуш, Бенекли Сырлы боджек ве Алтын пуллу Табон балыгъы бизнен берабер сеяткъа ёнейджеклер. Олар табиаттаки денъишювлерни корьмеге ве оларны козетмеге ярдым этерлер.

Акъылымызда бар: Бизлер тувгъан табиатны бильмек, анъламакъ, айбетлемек ве къорумакъ ичюн табиатшынаслыкъны огренгенимизни унутмайыкъ!

Эр биринъизге мувафакъиетли ёлджулыкъ ве файдалы кешфиятлар тилейим!

Буюк достане урьметнен,
Сенинъ достунъ — дерслик

МУНДЕРИДЖЕ

**ЙЫЛ МЕВСИМЛЕРИ БОЙЛАП
СЕЯТЛАРГЪА АЗЫРЛЫКЪ:
ТАБИАТ ВЕ АВА**

6

**БИРИНДЖИ СЕЯТ:
ТАБИАТ КУЗЬДЕ**

34

**ЭКИНДЖИ СЕЯТ:
ТАБИАТ КЪЫШТА**

68

**УЧЮНДЖИ СЕЯТ:
ТАБИАТ БААРЬДЕ**

92

**ДЁРТЮНДЖИ СЕЯТ:
ТАБИАТ ЯЗДА**

124

**АНА-ТАБИАТНЫНЪ
МАЛЮМАТ БЮРОСЫ**

158

Дерсликнинъ мундериджесини дикъкъатнен
окуъ ве бакъып чыкъ.

О, насыл болюклерден ибарет?
Дерсликнинъ саифелеринде насыл шартлы бель-
гилер бар, олар нени анылаталар?
Сени энъ зияде не меракъландырды?
Къайсы вазифелерни беджермеге истединъ?

КИРИШ

1-инджи корюшюв. ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИ — БУ, НЕДИР?

Дюнъядаки фенлернинъ къайсы бири ильки оларакъ мейдангъа кельген? Бу — *табиатшынаслыкъ* экен! Сагъ къалмакъ ичюн къадимий адамлар табиатны яхшы бильмек керек эдилер. Чюнки табиат яшайыш ичюн керекли олгъан бутюн шейлерни: ава, сув, ашайтны — бере. Шу себептен онъа Ана-Табиат, деп нафиле айтмайлар.

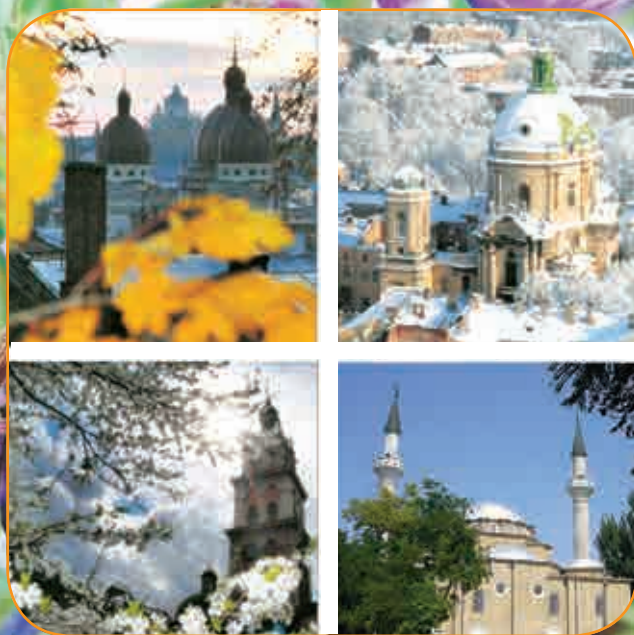
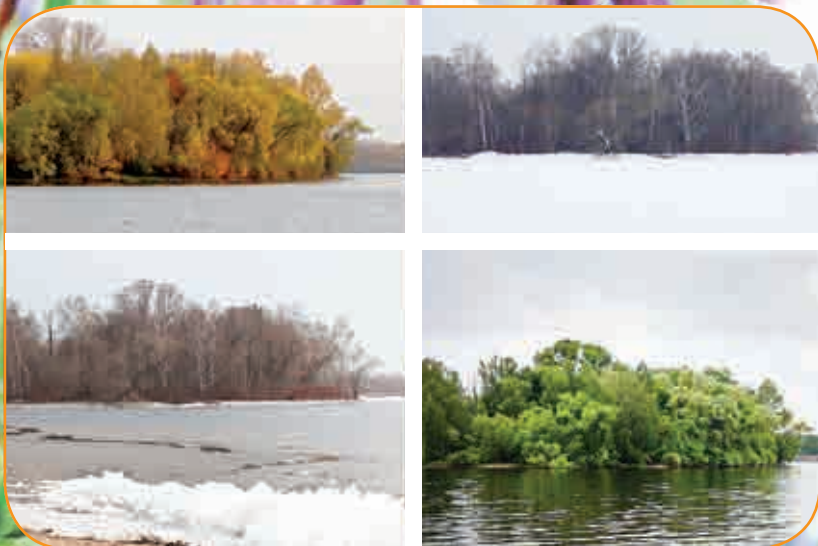
Тюшюнип бакъ ве икяе эт! Табиат — бу, недир? Джанлы ве джансыз табиатны насыл айырмалы? Не ичюн инсан табиат адиселерини огренмели?

•• **Акъылынъда тут!** •••••

Табиатта олгъан денъишювлерге табиат адиселери, дейлер. Ягъмур, булутлар, къар бораны, кучлю ягъмур, кок къушагъы, япракъларнынъ сарарувы ве дигерлери табиат адиселерине аиттир. Юзь берген бутюн бу адиселер инсаннынъ истегине багълы дегиллер. Эр бирининъ пейда олувы табиат къанунларына багълы. Оларны кимсе ясакъ я да лягъу этип оламай.

•••••
Йылнынъ эр бир мевсимине мевсимий адиселер хастыр. Олар акъкъында сен экинджи сыныфта билирсинъ. Табиатшынаслыкъ дерслеринде сен тувгъан ульке бойлап кузь, къыш, баарь ве язгъа сеяаткъа ёнерсинъ. Буларнынъ эписи омюрнинъ темели олгъан табиатны анъламагъа, севмеге ве айбетлемеге огренмек ичюндир.

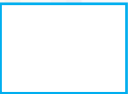
Йыл мевсимлери бойлап сеятларгъа азырлыкъ

**Халкъ ибареси:
табиатта ярамай ава олмай.**

ТАБИАТ ВЕ АВА

ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИНИНЪ ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕРИ

Ачыкъ	Булутлы	Пус
 	 	
Ягъмур	Къар	Кучъю ягъмур
 	 	
Чыкъ	Туман	Къырав
 	 	

Хатырла!

Бакъып ч

◆ ◆

Ер шар шеклиндедир.

Сёзнинъ манасыны биль

«Глобус» сёзю «шар» оларакъ терджиме этиле.

Тедкыкът лабораториясы

**Ярыкъ менбасы ве глобус ярдымынен
кольгени яратув**

• • Акъылыңда тут! • • • • •

Шеффаф олмагъан предметлер ярыкъ ёлунда кольге яраталар. *Кольге* — бу къаршы тарафтан ярыкъландырылгъан шеффаф олмагъан эр анги предметниъ изидир.

Тюшүнип бакъынъыз! Кольгенинъ
узунлыгъы неге багълы?

Кольгенинь узунлыгы кок кѳуббесиндеки Кунешнинь юксеклигине багылы. Уйледе Кунеш ер курреси устюнде энъ юксек тура. О вакыт кольгелер энъ кыска шекильде олалар. Кунеш ашагыда экенде кольгелер узун ола.

Табиат достуна вазифе.

Уйледе ве акъшам терекнинъ кольгесини адымлап ольче. Кольгелернинъ узунлыгыны тенъештир. Тюшюнип бакъ ве анълат: кольгенинъ узунлыгы не ичюн денъише?

3-юнджи корюшюв. УФУКЪНЫНЪ ШЕКЛИ НАСЫЛ?

Сен, уфукъ не экенини; уфукънынъ сызыгыны къайда корьмек мумкюнлигини; уфукънынъ дёрт эсас тарафы насыл адландырылгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Санъа тарлада, ачыкъ ерде олмакъ сырасы кельген эдими? Этрафта Ер курреси корюне эди. Бу — уфукътыр. О, даире шеклинде. Орманда я да шеэрде, эвлернинъ арасында ер устю къапалы. Анда уфукъ корюнмей.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Уфукъ сызыгыны къайсы фоторесимде корьмек мумкюн?

•• **Акъылынъда тут!** •••••

Инсан озъ этрафында корьген ер курресининъ къысмына уфукъ, дейлер.

•••••

Сёзнинъ манасыны биль

«Уфукъ» сёзю «сынъырлайым» яни сынъыр къоям деген мананы анылата.

Уфукънынъ дёрт эсас тарафы бар: *шималь, дженюп, шаркъ, гьарп*. Олар, кыскъартылгъан шекильде бойле язылалар:

шималь — Шим дженюп — Дж
шаркъ — Ш гъарп — Гъ

Уфукънынъ эсас тарафларыны кунешке бакъып насыл бельгилемек мумкюн? Бунынъ ичюн уйледе озь кольгенъе бакъып турмакъ керек. Огюнде шималь, артынъда исе дженюп оладжакъ. Сагъ къолунъ шаркъны, сол къолунъ исе гъарпны косъ-тереджек.

■ Табиат достуна вазифе.

4-юнджи корюшув. не ичюн куньдюз ве гедже ола?

■ Сен Ер озь кочери этрафында айлангъаныны; не ичюн куньдюз ве гедже олгъаныны; сутка не олгъаныны **билрсинъ**.

Хатырла! Ер курресининъ модели насыл адландырыла?

— Адамлар глобусны тюшюнип чыкъаргъанлары не гузель, — деди Айнеджи Кирпичик. — Чюнки о, тек Ернинъ шеклини косътермей. Бизим сейяремиз бир ерде турмайып, даима озъ кочери этрафында айлана экен.

• Акъылыңда тут! • • • • •

**Кочер — бу, этрафында Ер айлангъан фараз этиль-
ген сызыкътыр.**

Ер даима айлана. Ер юзю айдынлатылган тараф — куньдюздир. Къаршыда яни кольгеде исе — гедже. Кунь-дюз ве гедже сутканы тешкиль этелер. Бир сутка 24 саат-тир. Яни бу вакъыт ичинде Ер озь кочери этрафында бир кере айлана.

Тедкыкът лабораториясы

Ернинъ сутка девамында айлануы

Айнеджи Кирпичик сорай: «Фоторесимлерде сутка-нынъ къайсы къысыллары тасвирленген?»

Кунеш бир сутка ичинде кокте кечкен ёлуны тасвирле.

Табиат достуна вазифе.

Эр суткада текрарлангъан табиат адиселерини аныкъ-ла. Чешит мевсимде куньдюз ве гедженинъ узунлыгъы денъишкени я да денъишмегенини тедкыкъ эт.

5-инджи корюшов. ЙЫЛ МЕВСИМЛЕРИ НЕ ИЧЮН ДЕНЪИШИП ТУРАЛАР?

Сен Ернинъ Кунеш этрафындаки арекети; йыл не къадар девам эткени; йыл мевсимлери не ичюн денъишкенлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Йыл мевсимлери бир-бирининъ артындан насыл невбетте денъишип туралар?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Елена Кульчицкая. Йыл мевсимлери

Йылнынъ чешит мевсимлеринде Кунешнинъ кок этегинде ерлешюви денъише. Бу, Ер Кунеш этрафында арет эткени ичюн ола. Онынъ ичюн Кунеш Ер юзюни чешит-тюрю ярыкълата. Йыл мевсимлерининъ сувукъ къыштан сыджакъ язгъадже денъишюви де бунъа багълы.

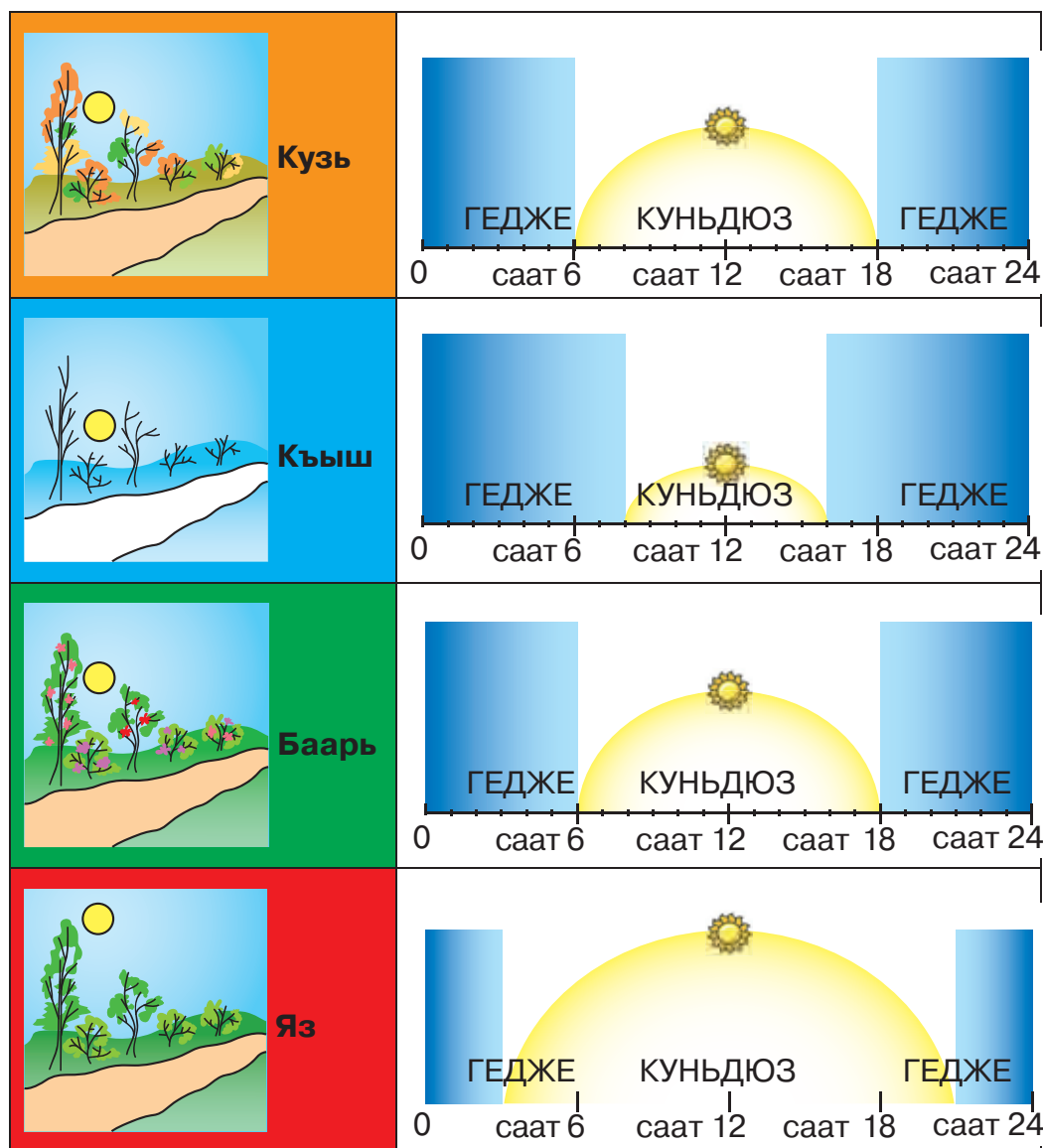
Акъылынъда тут!

Ер 12 ай ичинде Кунешнинъ этрафыны бир кере айланып чыкъа.

Берабер чифт олып чалышамыз

Бакъып чыкъынъыз ве икяе этинъыз! Чешит йыл мевсимлеринде уйледе Кунешнинъ вазииети насыл денъише?

Табиат достуна вазифе.

Ресимлер ярдымынен язда ве къышта кунъ къач саат девам эткенини сай. Кунешнинъ кок бойлап сеяаты акъкъында масал уйдур.

6-НДЖЫ КОРЮШОВ. УЙЛЕДЕ КУНЕШНИНЪ ВАЗИЕТИНИ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен уйледе Кунеш юксеклигининъ денъишовини насыл козетмек кереклигини; гномон не олгъаны ве не ичюн ишлетильгенини **билирсинъ**; кунешли авада уфукънынъ тарафларыны бельгилемеге **огренирсинъ**.

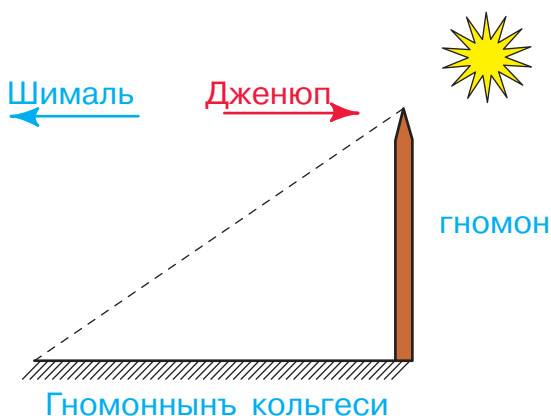
Акъылынъда тут!

Кунешнинъ уйледеки юксеклиги — бу, уйледе (кунъдюз саат 12) Кунеш вазиезининъ коктеки энъ юксек нокътасы. Кок этегинде Кунешнинъ ерини гномон ярдымынен бельгилемек мумкюн. Гнóмон — бу кольгенинъ узунлыгъыны ольчемек ичюн ишлетильген сырыкъ (таякъ я да къязыкъ).

.....

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Гномонны гномнен къарыштырма!

Амелий иш

Гномонны ерлештирюв ве онынъ кольгесининъ узунлыгыны ольчев

Кунешли кунде саат 12-де ачыкъ ерде отъкериле.

Донатма: гномон ве кольгенинъ узунлыгыны ольчемек ичюн линейка.

Козет: Уйле вакътында Кунеш кокте не къадар юксек олса, Ерге чокъча сыджакъ эм де ярыкъ тие, ве гномоннынъ кольгеси къыскаджа ола.

Кунеш кокте не къадар алчакъ олса, Ерге азджа сыджакъ эм де ярыкъ тие, ве гномоннынъ кольгеси узунджа ола.

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Окъув йылы девамында гномон кольгесининъ узунлыгыны ольчеп бар:

- куньдюз ве гедже тенъ кельген вакъыт **сентябрь 20—23-те**,
- йылда энъ къыска куньлер олгъанда, **декабрь 20—23-те**,
- куньдюз ве гедже тенъ олгъан вакъыт, **март 20—23-те**,
- йылда энъ узун куньлер олгъанда (татиль вакътында), **июнь 20—23-те**.

Табиат достуна вазифе.

Йыл мевсимлерининъ денъишюви кок къуббесинде Кунешнинъ вазиятине багълы олгъаныны исбатла.

7-нџи корюшюв. АВА АРАРЕТИНИ НАСЫЛ ОЛЬЧЕМЕЛИ?

Сен термометрнинъ косътергичлери боюнджа ара-ретни насыл бельгилемек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Насыл донатма тышарыда сувукъ я да сы-джакъ экенини бильмеге я да кимдир хасталангъанда беденнинъ араретини ольчемеге ярдым эте? Эльбет, бу — **термометрдир**.

Сёзнинъ манасыны биль

«Термометр» сёзю «арарет» ве «ольчейим» деп тер-джиме этильген эки сёзден ибарет.

Термометрлер чешит тюрлю олалар. Оларнынъ ярды-мынен ода ичиндеки ве тышарыдаки ава, сув, топракъ, инсан беденининъ араретини ольчемек мумкюн. Арарет **дереджелерде** ольчене. Термометрлернинъ болюмлери олгъан къадраны бар. Эр бир болюм бир араретке догъ-ру келе. Болюмлерге аит ракъамлар сыфыр арареттен юкъары ве ашагъы ерлешкенлер. Сыфырдан юкъары — **сыджакълыкъ**, ашагъы — **сувукъ**, я да **аяз араретлери**. Бо-люмлери олгъан къадрангъа ичи шингенликнен толу бору пекитильген. Сыджакъ олгъанда кенълешкен бору ичин-деки шингенлик тёпеге котериле, сувукъ олгъанда исе ашагъы акъып тюше. Шингенликнинъ севиесине коре сы-джакъ я да сувукъ араретлерининъ сайысыны билелер.

Плюс ишарети + **сыджакъ араретни**,
минус ишарети – **сувукъ араретни** косътере.

Тедкыкът лабораториясы

Термометрнинъ макетинде араретни дереджелерде бельгилев

25 дередже
сыджакъ, сы-
фырдан юкъары
25 дередже, $+ 25^{\circ}$

сыфыр дередже,
 0°

12 дередже
сувукъ (аяз),
сыфырдан ашагы
12 дередже, $- 12^{\circ}$

Яз

$+ 25^{\circ}$

Къыш

$- 10^{\circ}$

Бааръ

0°

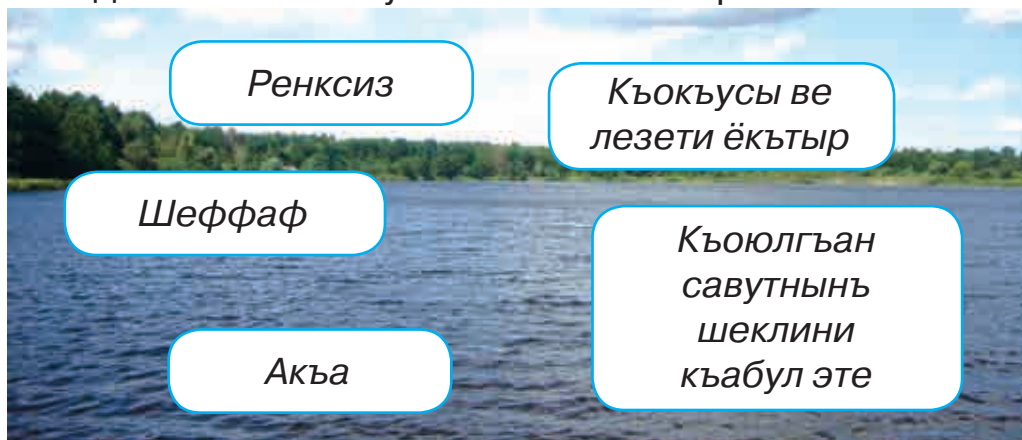
Табиат достуна вазифе.

Эвинъизде насыл термометрлер бар? Оларны тенъештир. Ода ичиндеки ава араретини ольче, сонъра тышарыдаки араретни биль.

8-инджи корюшюв. ТАБИАТТА СУВ КЪАЕРДЕ ОЛА?

Сен шингенлик шеклиндеки сув энъ зияде чешит тюрлю хавузларда, топракътa, осюмликлерде, ай-ванларнынъ ве инсанларнынъ беденинде олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Сувнынъ насыл аляметлери бар? Ярдымджы-сёзлерни къулланып, сув аляметлери акъкъында икяе эт. Сен сувнынъ насыл алларыны билесинъ?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Ирфан Нафиев. Салгъыр

Глобускъа бир бакъкъанда о, зиядесинен мавы ренк-нен боялгъаны корюне. Бу ренкнен океанлар ве денъиз-лернинъ сув сынъырлары косътериле. Оларнынъ суву тузлу ола. Къарада татлы сув озенлер, голлер, тыйнакъ-лар ве чокъракъларда ола. Юксек мавы кокте булутлар ялдайлар. Олар да сувдан ибарет. Ава бозулгъанда олар ашагъыгъа яни ерге ягъмур я да къар олып ягъалар. Онынъ ичюн сув топракъта да бар. Ернинъ тубюнде ерасты сувлары гизленген. Осюмликлер, айванлар ве инсанларнынъ беденлери де къысмен сувдан иба-реттир.

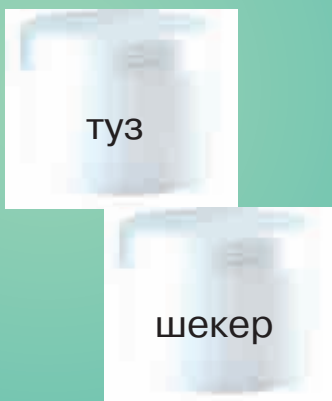
Тедкъикъат лабораториясы

Сувнынъ аляметлери

Сув топракънынъ теркибине кире.

Сув туз ве шекерни ирите биле.

Тюшюнип бакъ! Инсаннынъ беденинде сув олгъаныны насыл исбатламалы?

Табиат достуна вазифе.

Сенинъ севимли хавузынъ (озен, голь, тыйнакъ, денъиз) кузьде насыл денъишкени акъкъында икяе эт.

Тедкыкът лабораториясы

Сувутулган сувнынъ аляметлери

Бувнынъ
мейдангъа
келюви

Бувнынъ
шингенликке
чевирилюви

Сувнынъ шинген
алдан къатты
алгъа кечюви

Аталар сёзлерини акъылында тут!

- Сувугъына коре бузу.
- Булут олмадан ягъмур ягъмаз.

Алтын пуллу Табон балыгъы сорай.

Не вакъыт элекнен сув ташымакъ мумкюн?

Табиат достуна вазифе.

Табиатта сув бирден учъ алда олгъаныны исбатла. Сув тамчысынынъ сергузештлери акъкъында икяе эт. Сувнынъ насыл алда олгъаныны сен энъ зияде бегенесинъ?

10-унджы корюшов. ТАБИАТТА СУВНЫНЪ АЙЛАНУВЫ — БУ, НЕДИР?

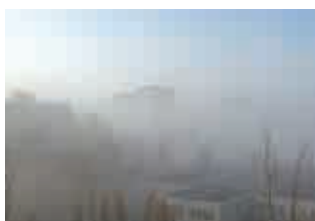
Сен табиатта сувнынъ айланувы насыл пейда олгъаныны билирсинъ.

Хатырла! Булутлардан тек ягъмур дегиль де, *къар курьпеси, буз курьпеси, къар, бурчакъ, буз инелери* де ягъа. Ер якъынында *туман, чыкъ, къырав, бузлавукъ, индже ягъмур* асыл ола.

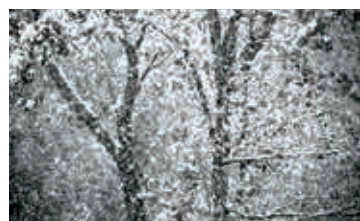
Бакъып чыкъ ве икяе эт! Ягъынларнынъ тюрлю чешитлери насыл корюниште олалар?

Ягъмур

Индже ягъмур

Къар

Чыкъ

Бузлавукъ

Къырав

Берабер чифт олып чалышамыз

Икяе тизинъиз! Анги йыл мевсимине насыл ягъынлар аит?

Алтын пуллу Табон балыгъы сорай:

— Къакъ не ичюн къуруды? Ювулгъан чамашыр не ичюн къуруды? Тыйнакъ не ичюн сайлашты? Чыкъ къаерге джоюла?

Сувнынъ *бувланув* яни бувгъа чевириллов хусусиети бар. Бувланув олмаса, гольчиклер ве чамашырлар ич бир вакъыт къурумаз эдилер. Сув — даима арекет эткен аджайип бир шингенликтир!

11-инджи корюшюв. АВАНЫНЪ ВАЗИЕТИ ВЕ БУЛУТЛЫ АВА НАСЫЛ ОЛА?

■ Сен ава не экенини; насыл булутлар олгъаныны **билрсинъ**.

Хатырла! Булутлар неден ибарет ола? Санъя язда без йымшакъ булутчыкъларны козетмек сырасы кельген эдими? Олар неге я да кимге ошайлар?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Осман Чубаров. Къырым пейзажы

[illegible]

Булутлар — бу, авада асылып тургъан тамчылар, бузчыкълар ве сув буву. Булутлы ава — бу, кокнинъ булутларнен къапланув дереджесидир.

Къанатлы (юксекче ерлешелер)

Топ-топ (ортада ерлешелер)

Къатламлы (алчакъ ерлешелер)

[illegible][illegible]

Булутлы кокнинъ фотосуретини чыкъар я да ресимини
яп. Кокке бакъып насыл ава оладжагъыны бильмек мум-
кюнлигини исбатла.

12-нџи корюшюв. РУЗГЯР — БУ, НЕ?

Сен, сувукъ ава сыкъылгъаны, сыджакъ ава кенълешкенини, ве буларнынъ нетиджесинде ава арекети, яни рузгяр пейда олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Аванынъ насыл аляметлери ола? Ярдымджы сѣзлерни къулланып, онынъ аляметлери акъкъында икѣе эт.

Сѣзнинъ манасыны билъ!

«Газ» мадденинъ шекильсиз алыны косътере. Ава ве сув буву газ алында олалар.

Берабер чифт олып чалышамыз

Этрафымызда ава олгъаныны насыл исбатламалы, **теклиф этинъиз**.

13-юнджи корюшюв. АВА НАСЫЛ О ЛАДЖАГЪЫНЫ БИЛЬМЕГЕ ХАЛКЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ ЯРДЫМ ЭТЕЛЕР

Сен тувгъан улыкенинъ авасыны ве джансыз табият-
нынъ козетювини насыл план боюнджа отькергенлери-
ни **билирсинъ**.

Хатырла! Джансыз табиятка нелер аит? Ава нелер-
ден асыл ола?

Халкъ эвель-эзельден аванынъ денъишювлерини ко-
зеткен. Бу, къадим заманларда адамларнынъ бутюн
яшайышы авагъа багълы олгъаны ичюн керек эди. Ава
акъкъында халкъ аляметлери не дереджеде догъру чыкъ-
къаныны энде сен озюнъ тешкермеге тырышырсынъ.

Берабер группада чалышамыз

Икяе эт! Кунешнинъ вазieti:

- йылнынъ чешит мевсимлеринде куньдюз ве гедже-
нинъ девамлылыгына;
- аванынъ араретине;
- булутлар, ягъынлар ве рузгярнынъ асыл олмасына;
- йылнынъ чешит мевсимлеринде хавузларнынъ ве топ-
ракънынъ вазietetине насыл тесир эте?

Халкъ аляметлерини тешкер!

1. Кунеш акъкъында. Кунъ къонгъанда уфукъ къырмазы ве ачыкъ олса — ава ачыкъ ве ель эседжек.

2. Ава арарети акъкъында. Куннинъ экинджи ярысында ава бирден сувуса — аяз оладжакъ.

3. Булутлы ава акъкъында. Бутюн кокни уфакъ «къувурчыкъ» булутлар къаплап алса — ягъмур ягъаджакъ.

4. Ягъынлар акъкъында. Хавузлар узеринде ягъмур тамчыларындан пускачыкълар пейда олса, ава чокъкъа бозуладжагъына азырлан.

5. Рузгяр акъкъында. Рузгяр кучълешсе — ава бозуладжакъ.

Табиат достуна вазифе.

Догъмушларынь ава акъкъында насыл халкъ аляметлерини бильгенлерини сорап биль. Бу аляметлер амельге кечелерми?

14-юнджи корюшов. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: КУНЕШНИНЪ ТАБИАТКЪА ВЕ АВАГЪА НАСЫЛ ТЕСИРИ ОЛГЪАНЫ АКЪКЪЫНДА МЕН НЕ БИЛЕМ?

Айнеджи Кирпичик сёз бере: «Сен бутюн суал-лерге догъру джевап берсенъ, аля баа алмакътан гъайры Кунеш табиаткъа ве авагъа насыл тесир эткенини анылагъанынъны исбатларсынъ».

1. Догъру джевапны сечип ал.

Ер насыл шекильде?

- а) Томалакъ;
- б) шар шеклинде;
- в) ялпакъ.

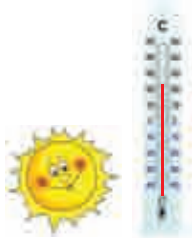

2. Бакъып чыкъ ве икяе эт.

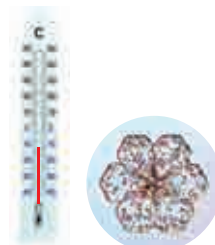
Ресимлерде не янълыш тасвирленген?

3. Арарет языларыны окъу:

0°
+ 3°
— 7°
+ 14°
— 20°

4. Сув бувланмагъан олса, не ола билир эди?

5. Тенъештир. Анги ресимде булутлы, анги ресимде исе пус ава тасвирленген?

6. Фототапмаджа. Насыл ава якъынлаша?

Табиат ве ава акъкъында сен энди янъы нелерни бильгенинъни хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ
ве нелер акъылында къалды?

Достларына нелер акъкъында икяе
этмеге истединъ?

Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды?

Кунъделик омюрде сен
насыл бильгилерни къуллана билесинъ?

Энди сен биринджи сеяатымызга —
кузьге мусафирликке ёней билесинъ.

Биринджи сеят

**Халкънынъ икметли сёзю:
Кузь келе — озюнен ягъмур кетире.**

ТАБИАТ КУЗЬДЕ

КУЗЬДЕ КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат

Топракъта биринджи
аязлар
Саба туманлары
Ягъмурлар
Къакълар биринджи кере
бузнен къапландылар
Авада биринджи
къар данелери
Ава араретининъ
тюшюви

Джанлы табиат

Осюмликлер

Мейва ве
урлукъларнынъ пишюви
Япракъларнынъ
сарарувы
Япракъларнынъ
тёкюлюви

Айванлар

Боджеклернинъ
ёкъ олувы
Къушларнынъ
учып кетюви
Айванларнынъ къышкъа
азырланувы

КУЗЬДЕ АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Айлар ве кузьнинъ учъ деври

Ава
арарети

Кокнинъ
вазиети —
булутлылыкъ

Сентябрь —
эрте кузь

+ 25°

+ 20°

+ 15°

Октябрь —
алтын кузь

+20°

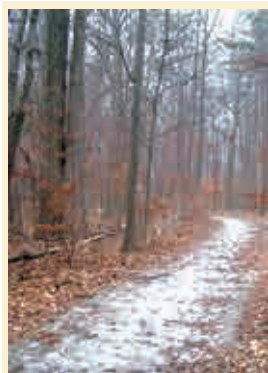

+15°

+10°

Ноябрь —
къыш
арфеси

+10°

+5°

0°

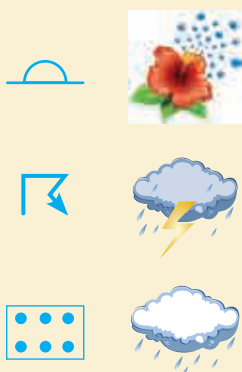

ТАБИАТНЫҢ КУЗЬ ТАКЪВИМИ

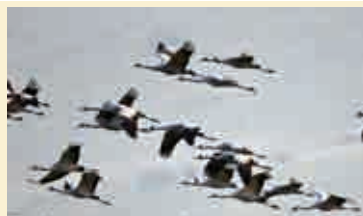
Джансыз
табиатта
табиат
адиселери

Осјумликлер-
нинъ омјуринде
табиат
адиселери

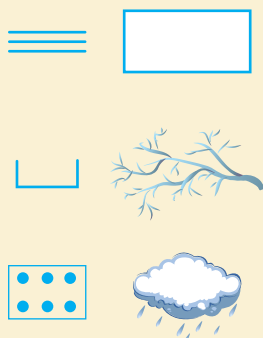
Айванларнынъ
омјуринде
табиат
адиселери

Мейваларнынъ
пишюви:
къансиер, ювез,
кестане, алма.

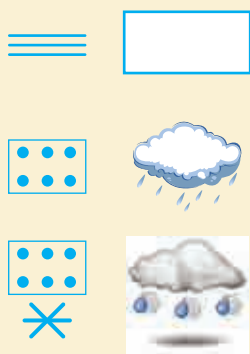
Учып кетелер:
лейлеклер, кукук-
къушлар, къарыл-
гъачлар, турналар

Япракъларнынъ
сарарувы.
Чюкјундир,
къапыста, хавуч-
нынъ пишюви

Балыкъ чиллер,
чайлакълар,
чагълалар

Япракъларнынъ
тёкюлюви

Кийик
папийлер

15-инджи корюшов. кузьнинъ аляметлери насыл?

Сен кузь айларынынъ кырымтатарджа адларында табиятнынъ насыл денъишовлери акс олунгъаныны билирсинъ.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, яз не вакъыт бите? Сентябрьде язнынъ даа насыл аляметлерини коръмек мумкюн? Сентябрьде насыл кузь аляметлери пейда ола?

•• **Акъылынъда тут!** •••••

Кузь — бу, табият яздан кышкъадже кечкен ёлдыр.

•••••

•• Ана-Табиятнынъ бедий галереясы ••

Осман Чубаров.
Кузь пейзажы

Мемет Абселямов.
Къырым сельбилери

Къызыл Кунеш меракъланды: «Кузь айларынынъ кырымтатарджа адлары нелер акъкъында икяе этелер?»

СЕНТЯБРЬ — ИЛЫК КУЗЬ. Кузьнинъ биринджи айы бу мевсимни башлагъаны ичюн бойле адландырылды.

ОКТАБРЬ — ОРТА КУЗЬ. Бу ай кузь мевсимининъ ортасында тура, онынъ ичюн де бойле адландырылды. Этрафтаки бутюн тереклер алтын антерлерге кийинген.

Октябрь — сыджакъ куньлернен сагълыкълашув вакъты.

НОЯБРЬ — БОШ АЙ. Кузьнинъ сонъки айы табиятны кышлыкъ уйкъусына азырлай. Япракълар тѣкюльди, чечеклер солуды, ава сувуды, орман ве багъчаларда дым ве серт ава. Эр ер чым-чырт. Къушлар дженюпке учып кеттилер.

Кузь акъкъында икметли халкъ ибарелери

Сентябрь	Октябрь	Ноябрь
Сентябрь язнынъ сонъу, кузьнинъ башы.	Октябрь айы — батакълыкъ, не копчек, не чана севе.	Ноябрь — кышкъа къапу ача.
Сентябрь айы алманен къокъуй, октябрь — къапыстанен.	Октябрьде сувукъ олса да, ноябрьде даа да сувукъ.	Ноябрьде без аз чибинлер муджизе дегиль.
		

Берабер группада чалышамыз

Кузь акъкъында халкъ ибарелерининъ манасыны анълатынъыз.

16-нджы корюшов. кузьде табиатта насыл денъишмелер ола?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен кузьде табиатны насыл козетмек керекли-
ги акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Тувгъан улькенинъ авасыны ве джан-
сыз табиатны козетювни насыл план боюнджа кечи-
релер?

Табиатны козетемиз:

1

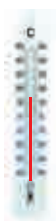
Кунешнинъ уйле
маалиндеки вазияти

Гномоннен кольгенинъ
узуныгыны бельгилев

2

Ава арарети

3

Кокнинъ вазияти

Ачыкъ

Булутлы

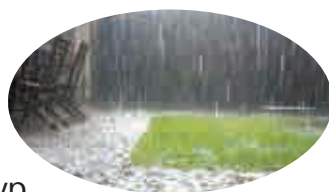
Пус

4

Ягъынлар

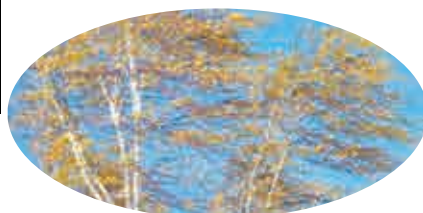

Ягъмур

5

Ель: хафиф
(*хаф.*), орта де-
реджели (*орт.*),
кучъю (*куч.*)

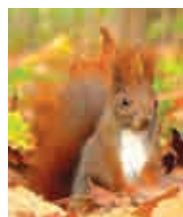
6

Осюмликлернинъ
омюринде
кузь адиселери

7

Айванлар кузьде

■ Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Табиатны пусюрлетме, чёплюкни чёплюк сепе-
тине ташламакъ ичюн озюньнен алып кет.

■ Табиат достуна вазифе.

Сенинъ фикринъдже, не ичюн табиатны белли бир
невбетте, план боюнджа козетмели?

17-нџи корюшюв. кузьде джансыз табиат насыл денъише?

Сен кузьде джансыз табиатнынъ вазиети акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Уйле маалинде Кунеш не къадар алчакъ ер-лешсе, гномондан тюшкен кольге о къадар узун ола. Кунешнинъ уйле маалиндеки юксеклиги эксильсе, джансыз табиатта куньдюз ве гедженинъ девамлылыгы денъише.

Ресимлерни бакъып чыкъ ве икяе эт! Сен саба уян-гъанынъда я да акъшам яткъанынъда тышарыда ярыкъ я да къараныкъ оламы? Язда эм де кузьнинъ башында насыл олгъаныны хатырла?

Сентябрьде куньдюз геджеге бакъкъанда узун ола. Лякин яваш-яваш онынъ узунлыгы къыскъара, нетиджеде кузь геджеси ве куньдюзининъ тенълигинде (сентябрь 21—23-те) куньдюз ве гедже тенъ — 12-шер саат оларар. Октябрь ве ноябрь айлары девамында куньлер къыскъара, геджелер исе узая.

Халкъ ибарелеренинъ манасы акъкъында тюшюнип бакъ!

- Ноябрь кунни кыскъарта, геджени узата.
- Ноябрь куню, санки тавшан къуйругъы.

•• **Акылыньда тут!** •••••

**Кузьде кунълер кыскъара, онынъ ичюн Ерге сы-
джакъ ве ярыкъ азджа тюше.**

•••••

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Кузьде ава-
нынъ арарети насыл денъише? Бу, кокнинъ вазие-
тине ве булутлы олмасына насыл тесир эте?»

Берабер группада чалышамыз

**«Сыныфта ким энъ зийрек?» деген ярыш кечири-
нъыз.** Ава такъвиминде языларны дикъкъатнен алып бар-
гъан талебе гъалип чыкъа.

1. Сонъки кучъю ягъмур не вакъыт олгъан эди?
2. Бу йыл кузьде топракъ не вакъыт бузлагъан эди?
3. Бу йыл кузьде къач кере саба туман олды?
4. Къач кере ягъмурлы кунь олды?
5. Кокте кок къушагъы олдымы?

Табиат достуна вазифе.

Кузь мевсимининъ ильки сыджакъ кунълери насыл ол-
гъаныны сорап биль. Оларнынъ аляметлери насыл? Бу
акъта икяе уйдур я да ресим сыз.

18-инджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕРНИНЪ ОМЮРИНДЕ НАСЫЛ КУЗЬ АДИСЕЛЕРИ ОЛЫП КЕЧЕ?

Сен кузьде осюмликлернинъ омюри джансыз табият-
нынъ вазиетинен багълы олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде джансыз табиятта насыл денъишме-
лер ола?

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракълана: «Кузь-
де осюмликлер насыл денъишелер? Тереклер ве ча-
лыларда урлукълы мейвалар не вакъыт пишелер?»

Эмен

Къансиер

Итбурун

Чечеклернинъ кузь сергисини бакъып чыкъ ве кузьде
даа насыл от осюмликлери чечек ачкъанлары акъкъында
икъе эт. Сен анги кузь чечеклерини бегенесинъ? Олар-
нынъ адларыны хатырла.

19-ындажы корюшов. омюрнинъ узунлыгы боюнда осюмликлерни насыл фаркъ этелер?

Сен анги осюмликлер — бир йыллыкъ, ангилери исе чокъ йыллыкъ экенини **билирсинъ**.

Хатырла! Тереклер, чалылар ве отларнынъ къурулышы насыл фаркъ эте?

Берабер чифт олып чалышамыз

Эсас кевде, чокъ кевделер, эсас сою ёкътыр, агъачкъа бенъзеген, сувлу, йымшакъ, отлу деген ярдымджы сёзлерни къулланып терек, чалы ве от осюмлигини тасвирленъиз.

Къызыл Кунеш осюмликлернинъ ресимлерини бакъып меракъланды: «Осюмликлер отуртылгъан сонъ бирден мейва берип башлайлармы?»

Бойлеликнен, бутюн осюмликлер омюрининъ узунлыгы боюнджа бири-биринден фаркъ этелер.

Омюрининъ узунлыгы боюнджа чокъ йыллыкъ ве бир йыллыкъ осюмликлер ола. Тереклер ве чалыларнынъ эписи — чокъ йыллыкъ. От осюмликлери арасында эм бир йыллыкъ, эм де чокъ йыллыкъ сойлары бар.

Ярышлашыңыз! Осюмликлернинъ адларыны ве олар акъкъында тапмаджаларны ким энъ чокъ биле? Оларнынъ эр бири омюрининъ узунлыгъы боюнджа анги группагъа аит олгъаныны билъ.

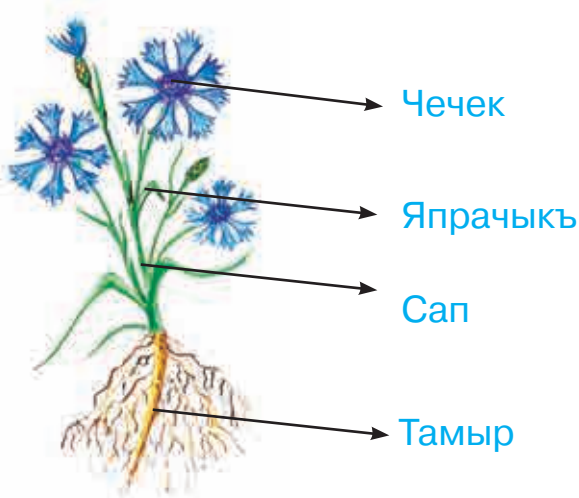
Дюльбер чечек ачкъан бир йыллыкъ ве чокъ йыллыкъ осюмликлер акъкъында мисаллер кетир. Оларны насыл асрамакъ кереклигини сорап билъ.

20-нџи корюшюв. осюмликлерни насыл чокълаштырмалы?

Сен осюмликлернинъ чокълашув усуллары акъкъында билирсинъ.

Хатырла! Чечекли осюмликлер насыл къурулгъанлар?

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Алтын баш, къамыш аякъ, олур ашайт.
Не экенин мен айтмайым, озюнь айт.

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Чубукъ — бу, недир? Осюмликлерни чубукълардан насыл чокълаштыралар?»

• • **Акылында тут!** • • • • •

Чубукъ — бу, тамыр ата бильген осюмликтен кесип алынган сап я да япрагынынъ бир къысмыдыр. Сап ве япракъ чубукълары ола.

• • • • •

A photograph of several potted Azalea plants. The plants are in various stages of bloom, with large, multi-petaled flowers in shades of bright pink, magenta, and white. The foliage is a lush green. The plants are arranged in a row, with some in the foreground and others slightly behind. In the background, a brick wall is visible, and a small window or door is partially seen. The overall scene is bright and colorful, typical of a spring garden display.

Япракъ чубукъ

• • Акъылыньда тут! • • • • •

**Осюмликлерни урлукъ, сап ве япракъ чубукъларын-
дан чокълаштыралар.**

Догъмушларыньызгъа сизинъ севимли эв осюмлик-
леринъизни чокълаштырмакъны теклиф эт. Оларгъа,
буны насыл япмакъ мумкюн экенини айт.

21-инджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕР ЧЕШИТ ЕРЛЕРГЕ НАСЫЛ ЭТИП АВУШАЛАР?

■ Сен табиятта мейва ве урлукъларнынъ даркъалув
усуллары акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Не акъкъында бойле айталар?

- Нефес ала, оселер, лякин юрип оламайлар.

Къызыл Кунеш меракълана: «Осюмликлер озь урлукъларыны насыл даркъаталар?»

Пелит фындыгъы эм де фындыкъ тувгъан эмен ве фындыкъ береги янына ерге төкюлелер. Оларны сансарлар, счанлар, къушлар тапа, коммеге я да озь къувушы, я да ювасына алып кетмеге ашыкъалар. Олар бойле этип къышкъа емек азырлайлар. Чокъусы айванлар оларнынъ гизли ерлери къаерде ерлешкенини унуталар. Онынъ ичюн келеджек баарьде пелит фындыгъы ве фындыкълар энди янъы ерден осип чыкъалар.

• • Акъылыньда тут! • • • • •

Мейва ве урлукъларны айванлар даркъаталар.

Лякин озь мейва ве урлукъларыны айванларгъа «ишан-магъан» осюмликлер де бар. Олар мейва ве урлукълар-ны тез, онъайтлы ве бедава дагъыткъан рузгяргъа умют этелер. Бир чокъ осюмликлернинъ урлукълары учувгъа яхшы уйгъунлаштырылгъан. Къашыкъ агъачнынъки вер-толётнынъ пропеллерине ошайлар, юке терегининъки — къанат, маматекенинъки парашют шеклиндедир.

**Бир чокъ осюмликлернинъ мейва ве урлукълары-
ны рузгяр дагъыта.**

Базы осюмликлер исе яшамакъ ичюн пек муим олгъан
чешит ерлерге авушув меселесинде тек озь-озьлерине
ишаналар. Бакъла ве къапыста къуругъанда къынлары чат-
лай эм де урлукълар чешит тарафкъа сачылып кетелер.

♦♦ **Акылында тут!** ♦♦

**Базы осюмликлер урлукъларыны озьлери дагъы-
талар.**

■ Табиат достуна вазифе.

Ресимлерни бакъып чыкъ ве оларнынъ бириси эсасын-
да осюмликлернинъ чешит ерлерге авушуву акъкъында
икяе тиз.

22-нџи корюшюв. кузьде мантарлар не ичюн яхшы оселер?

Сен мантарларны кѡаерде кѡыдырмакѡ кереклигини **билирсинѡ**; ашалгѡан ве зѡэрли мантарларны айырмакѡны огренирсинѡ.

Хатырла! Санѡа буюклернен берабер мантар джыймакѡ сырасы кельген эдими? Бу ишни бегенесинѡми?

Бакѡып чыкѡ ве икѡе эт! Тылсымлы адамчыкѡ не кѡадар мантар джыйгѡан?

Сыджакѡ авада, кучѡлю ягѡмурлар ягѡып кечкен сонѡ орманларда мантарлар чокѡлаша. Бу кузьде, орманда топракѡ дым чеккен сонѡ ола.

Мантарларны дымлы орманларда акѡкѡайын, чам тереклери ве эменлер арасындаки талдалы ерлерден кѡыдырмакѡ керек.

Айнеджи Тилькичикнинѡ меслеатларына динѡлен!

Ормангѡа мантар джыймагѡа бармагѡа истегенде мантарларнынѡ ангилери — ашалгѡан, ангилери зѡэрли экенини бильмек муимдир. Мантар джыймагѡа севген адамларгѡа бу бильгилерден гѡайры ачыкѡкозѡлю де олмакѡ керек .

Мукѡайт ол! Зѡэрли мантарлар ашалгѡан сойларына ошап оларнынѡ ренкини алалар.

Ашалгъан мантарлар

Акъ мантар

Титрек къвакъ мантары

Аккъайын мантары

Тавшан ашы

Сыроежка

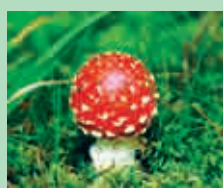

Кузьлюк баллы мантар

Зеэрли мантарлар

Шейтан мантары

Къызыл чибин мантары

Пантералы чибин мантары

Ялан тавшан ашы

Тюссиз бакъасарыкъ

Ялан баллы мантар

Табиат достуна вазифе.

Мантар джыймагъа севген адамларгъа хатырлатув тиз.

23-юнджи корюшюв. БОДЖЕКЛЕР ВЕ БАЛЫКЪЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ КУЗЬДЕ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен боджеклер ве балыкълар кышкъа насыл азырлангъанларыны **билирсинъ**.

Бутюн боджеклер озъара не иле бири-бирлерине ошайлар? Бу йыл язда сен насыл тюрлю боджеклерни коръдинъ? Я кузьде?

Кунеш сорай: «Фоторесимлерде тасвирленген боджеклер къаерде яшайлар? Олар ненен гыдаланалар? Кузьде боджеклернинъ яшайышы насыл денъише?»

Япракъ бити

Чибин

Колорадо къонъузы

Кузьнинъ сонъки сыджакъ кунълери боджеклернинъ фааль омюри девам эте. Авалар сувугъан сайын олар эт-рафта эп сийрек корюнелер. Тезден олар терек къабугъынынъ араларына, топракъ, кутюк ве ташлар, тѣкюльген япракъларнынъ тубюне киреджеклер. Я да сувукъ мевсимни кечирмек ичюн эвлернинъ магъазларында гизленирлер. Чюнки кышта ешилъ осюмликлер гъайып оладжакъ ве оларгъа гыдаланмагъа бир шей къалмайджакъ.

Тапмаджанынь джевабыны тап!

- Устю пулчыкъ, ичи къылчыкъ. О недир?

Турна балыгы

Плотва

Карп

Алтын пуллу Табон балыгы балыкъларнынъ яшайышында кузьлюк денъишювлер акъкында икяе эте:

— Балыкъларнынъ омюри хавуздаки сувнынъ араретине багълы. Сувукъ сувда базы балыкъларнынъ арекетченлиги эксиле. Онынъ ичюн кузьде балыкъ емге ярамай янаша. Лякин йыртыджылар — турна балыгы ве алабалыкъ — арекетченлик ве дженкявер рухларыны джоймайлар. Плотва ялдамагъа девам эте. Карп, чабакъ балыгы, сом балыгы хавузларнынъ тюбюнде терен кышлыкъ чукъурларгъа, балчыкъкъа комюлип юкъугъа далалар. Сув боджеклери ве бакъалар да баарьгедже хавузларнынъ тюбюне энелер.

Табиат достуна вазифе.

Фоторесимлерни бакъып чыкъынъыз ве къарынджаларнынъ тылсымлы эм де акъыкий яшайышлары акъкында икяе тизинъиз.

24-юнджи корюшюв. КУЗЬДЕ КЪУШЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кочюджи ве отуракъ къушларнынъ кузьдеки яшайышы акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Къушларнынъ къурулышына хас насыл хусусиетлер бар? Джансыз ве джанлы табиаттаки анги денъишювлер оларнынъ омюрине тесир этелер? Бу афта сен насыл къушларны коре бильдинъ?

Шеэр къарылгъачы

Сары асма къуш

Кукуккъуш

Лейлек

Кийик папий

Сыгъырчыкъ

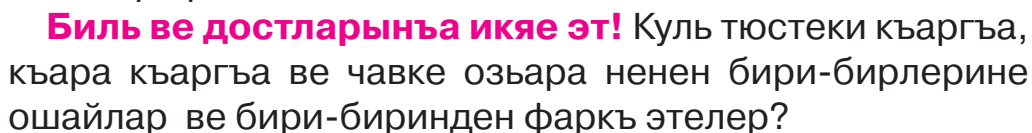
Бакъып чыкъ ве икяе эт!

Санъа бу къушларны тувгъан улькенъде кеч кузьде я да къышта коръмек сырасы кельген эдими? Ёкъ, эльбет, чюнки оларнынъ эписи — *кочюджи къушлардыр*.

•• **Акъылынъда тут!** •••••

Язда бизим улькемизде юва къургъан, къышта исе сыджакъ улькелерге, яни дженюпке учып кеткен къушларгъа кочюджи къушлар, дейлер.

•••••

[illegible][illegible]

Кузьде анги къушлар инсанлар янында яшайлар?

Буюк баштанкъара

Такътакъкѹш

25-инджи корюшюв. КУЗЬДЕ КИЙИК АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЛАРЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кузьде кийик айванлар кышкыа насыл азырлангъанларыны **билирсинъ**.

Хатырла! Кийик айванларнынъ вуджут кырулышынынъ озьгюнликлери насыл? Джансыз ве джанлы табияттаки денъишювлер оларнынъ яшайышына насыл тесир эте?

Ана-Табиятнынъ бедий галереясы

Исаак Бродский. Кузь.

Айнеджи Кирпичик чешит кийик айванларнынъ кузьлюк кыайгырувлары акъкында икяе эте.

— Кузь — берекетли девир. Бутюн кийик айванлар олдыкча чокъ ягъ топламакъ ичюн яхшы гыдаланмагъа тырышалар. Чюнки кышта оларны агъыр кунълер: ачлыкъ, сувукъ беклей. Кузьде кийик айванларнынъ даа бир муим иши бар. Язлыкъ «куркни» сыджакъ кышлыкъ союна денъиштирмек керек. Бу «урба денъиштирюв»ине **тЮКНИ тЁКЮВ**, дейлер.

Акъылынъда тут!

Ягъ толав ве тЮК тЁКЮВ — бу, кийик айванларнынъ яшайышындаки кузьлюк денъишювлердир. Олар бойле этип кышкыа азырланалар.

Тампаджанынь джевабыны тап!

- Кичкене, къарачыкъ, къамбыр, козьлери кёр олса да, бутюн тарланы къазып чыкъты.

Кёр сычан яшагъан ерлерни чайырлар, дым топракълы орманларда, орман кенарларындаки топракъ обаларындан тапмакъ мумкюн. Адет узьре кёр сычан озь ёлларыны кузьде ве баарьде, гедже ве саба къаза. Кёр сычаннынъ энъ севимли емеги — бу, ер астында тапылгъан боджеклер ве оларнынъ къуртчыкъларыдыр. О, йыл бою арекетчен ола ве къышлыкъ юкъугъа далмай.

Биль ве достларынья икье эт! Сен кийик айванларнынъ кузьдеки яшайышлары акъкъында нелер билесинъ?

■ Табиат достуна вазифе.

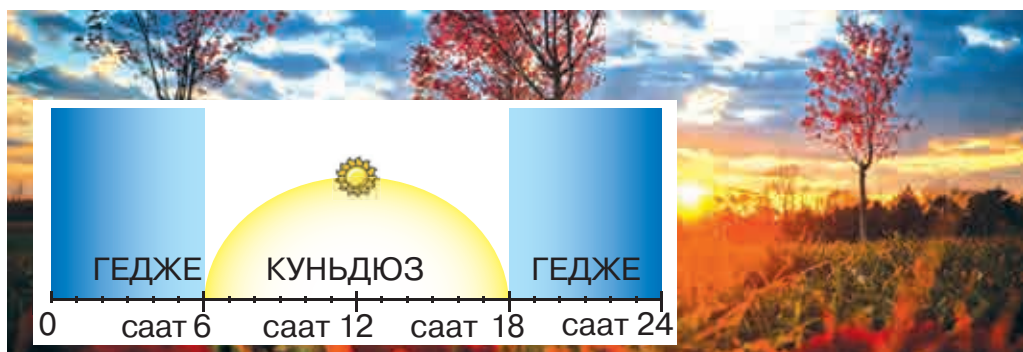
Ресимлерни бакъып чыкъ, сычанлар я да кирпичернинъ кузьлюк къайгъырувлары акъкъында табиатшынаслыкъ масалы я да икье тиз.

26-нджы корюшов.ДЖАНСЫЗ ВЕ ДЖАНЛЫ ТАБИАТ АРАСЫНДА НАСЫЛ БАГЪ БАР?

Сен джансыз ве джанлы табият, осюмликлер ве айванлар арасындаки багъ акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде Кунешнинъ уйлелик юксеклиги насыл денъише? Бу куннинъ узунлыгына ве ава араретине насыл тесир эте?

Кунешке икяе эт. Джансыз табияттаки денъишювлер осюмликлер ве айванларгъа насыл тесир этелер?

Берабер группада чалышамыз

Ресимлерни бакъып чыккынынъыз ве олар боюнджа джансыз ве джанлы табияттаки кузьлюк денъишювлер акъкъында икяе тизинъыз.

Берабер чифт олып чалышамыз

Берекет джыюв авагъа багълы экенини **анълатынъыз**.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Ресимлерде тасвирленген осюмликлер ве айванлар озъара насыл багълылар? Сычанлар захире севелер, оларгъа исе тильки авлана. Сыгъын ичюн сувлу от — лезетли емдир. Къашкъырлар сюрюси сыгъынгъа уджюм эте биле. Къашкъыр сыгъындан уфакъ, лякин о — йыртыджыдыр.

Тюшюнип бакъ! Насыл ашайт багъыны тизмек мумкюн?

Къызыл кунеш хатырлата: «Гъыдаланувларына коре **осюмликлерни ашагъан айванларны** ве **йыртыджыларны** айыралар. Даа **эр шейни ашай-берген** айванлар да ола.

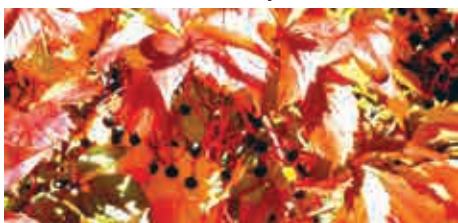
■ Табиат достуна вазифе.

Осюмликлер, осюмликлерни ашагъан айванлар ве йыртыджылар насыл багълылар? Оларнынъ умумий яшайышлары акъкъындаки масалларны хатырла.

27-нджи корюшов. ШЕЭР ВЕ КОЙЛЕРДЕ ИНСАНЛАРНЫНЪ КУЗЬЛЮК ТЮШЮНДЖЕЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен кузь инсанларгъа насыл бахшышлар ве тюшон-
джелер кетиргенини **билирсинь**.

Хатырла! Анги осюмликлер кийик, ангилери асрал-
гъан осюмликлерге аит?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Асралгъан осюмликлер
насыл группаларгъа болюне?

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Йылнынъ
анги мевсимине ве не ичюн бол-берекетли дей-
лер?» Къараманларымызнен меслеатлашып, ор-
манлар, багъчалар, бостанлар, тарлаларнынъ кузьлюк
бахшышлары акъкъында икяе эт.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Ешилъ шалвар ичинде тюклю хыяр.

Берабер группада чалышамыз

Ярышлашыныз! Ким кузьде инсанларны бол бере-
кетнен севиндирген кийик ве асралгъан осюмликлер-
нен багълы энъ чокъ тапмаджа хатырласа, о гъалип чы-
къаджакъ.

Биль ве достларыньа икяе эт! Япракъларнынъ төкю-люви шеэр ве койлерде инсанларгъа насыл раатсызлыкъ кетире?

Халкъ аляметлерини сына!

- Кузьде бир кунь кунеш йылтырай, учь кунь исе ягъмур ягъа.
- Ювез бол берекет берсе — кузь ягъмурлы оладжакъ.
- Сентябрьде эмен чокъ пелит фындыгъы берсе, демек къыш къатты оладжакъ.

Аталар сёзлерини анылат ве акъылыньа тут !

- Къышнынъ къары — кузьге берекет.
- Баарь гузель, лякин ач, кузь ягъмурлы, лякин токъ.

Табиат достуна вазифе.

Къорантанъызда кузьлюк себзе ве емиш берекетини кышкъа насыл азырлагъанлары акъкъында икяе тиз.

28-инджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: КУЗЬДЕКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА МЕН НЕЛЕРНИ БИЛЕМ?

Сен кузьде джанлы табиятнынъ вазияти ве инсанларнынъ фаалиети джансыз табиятка багълы экенини исбатларсынъ; кузьнинъ дюльберлиги ве зенгинлиги неде экенини анылагъанынъа эм де йылнынъ бу девиринде озюньни насыл этип догъру алып бармакъ кереклигини **бийгенинъе** эмин олурсынъ.

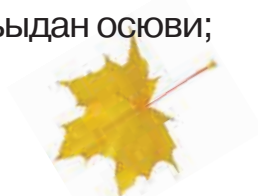
**Къараманларымызнынъ суаллерине
догъру джеваплар сечип ал.**

1. Гедже ве куньдюзнинъ тенълиги — бу:

- а) куньдюз — 10 саат, гедже исе — 14 саат девам эте;
- б) эм куньдюз, эм гедженинъ узунлыгъы 12 саатни тешкиль эте.

2. Кузьде осюмликлернинъ омюринде насыл табият адиселери олып кече?

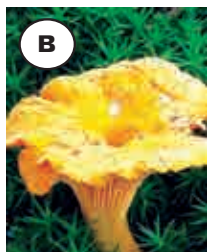
- а) Тереклер ве чалыларда япракъларнынъ янъыдан осюви;
- б) япракъларнынъ тѣкюлюви;
- в) япракъларнынъ сарарувы;
- г) мейва ве урлукъларнынъ пишюви.

3. Осюмликлерни насыл чокълаштыралар? Бири-биринен багъла.

- 1) Бостандаки себзелер а) чубукъларнен
- 2) Эвде оськен осюмликлер б) урлукъларнен

4. Ресимлерде корьген мантарларнынъ ангилери ашалгъан, ангилери исе зеэрлидир?

5. Бу кѳушларнынъ анги бириси кочюджи дегиль-дир?

- а) Бульбуль;
- б) лейлек;
- в) баштанкѳара;
- г) балыкъ чиль.

6. Кузьде бутюн пелит фындыкѳлары, джеvizлер ве дигер емишлер гѳайып олса, не олур?

• • • Табиатны зевкѳнен сейир этюв дакѳикѳасы • • •

Кузь манзараларыны зевкѳнен сейир эт ве бизим кузьлюк сеяатымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акѳылыньда кѳалды? Достларыньа нелер акѳкъында икѳе этмеге истединъ? Сени нелер айретте кѳалдырды я да шашырды? Кунъделик омюрде сен насыл бильгилерни кѳуллана билесинъ? Энди исе кѳышкѳа мусафирликке ёнеймиз.

Экинджи сеят

**Халкънынъ икметли сёзю:
Къыш къышлыгыны этмесе,
Яз язлыгыны этмез.**

ТАБИАТ КЪЫШТА

КЪЫШТА КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат

Къар къатламыны
бельгилев
Джыллылыкъ
Хавузларнынъ
бузлавы
Къар боранлар
Бузлавукъ
Къырав
Аяз

Джанлы табиат

Осюмликлер
Тереклер
къабугъынынъ,
тереклер ве
чалылардаки
бурътюклернинъ,
чам, нарат ве
акъчамдаки
карпасиналарнынъ
вазиети
Айванлар
Отуракъ ве кочюджи
къушларнынъ
къыштаки яшайышлары

КЪЫШТА АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Къыш айлары ве къышнынъ учъ деври	Ава арарети	Кокнинъ вазиети — булутлылыкъ
Декабрь — къара къыш	 0° — 5° — 10°	
Январь — къышнынъ чиллеси	 — 10° — 15° — 10°	
Февраль — янбашларны къызды- рыджы, къышнынъ бурулышы	 — 15° — 5° 0°	

ТАБИАТНЫНЪ КЪЫШ ТАКЪВИМИ

**Джансыз
табиатта
табиат
адиселери**

**Осюмлик-
лернинъ омю-
ринде табиат
адиселери**

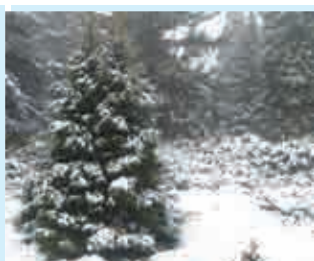

**Осюмликлер
арекетсизлик
алында**

**Айванларнынъ
омюринде
табиат
адиселери**

**Къышлагъан
къушлар:
къаркъушлар
учып келе**

**Чам ве наратта
карпасиналар-
нынъ пишови**

**Сансарларда фааль
къыш омюри**

**Къар ёргъанынен
къаплангъан
осюмликлер
баарьге
азырланалар**

**Сыгъын, къараджа-
ларнынъ къышлыкъ
къайгъырувлары**

29-ынджы корюшов. КЪЫШНЫНЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен къыш айларынынъ къырымтатарджа адларында табиат денъишовлери насыл акс олунгъаныны **билир-синь**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, кузь не вакъыт бите? Къышнынъ ильки аляметлери насыл?

•• **Акылыньда тут!** •••••

Къыш — бу, табиат кузьден баарьгедже кечкен ёлдыр.

•••••

•• Ана-Табиатнынъ бедий галереясы ••

Сергей
Святославский.
Къыш манзарасы

Сергей Шишко.
Къышта парка.

•••••

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Къыш айларынынъ къырымтатарджа адлары не акъкъында икяе этелер?»

ДЕКАБРЬ — КЪАРА КЪЫШ. Къырымтатар халкъында къара къыш къара кирсе, къара кетер деген денъев бар. Демек, эгер декабрь айы сувукъ кельсе, бутюн къыш сувукъ ола экен.

ЯНВАРЬ — КЪАНТАР. Къырымтатар халкъында къантарда къайтармаса, увутта, яни февраль айында кельген ель къайтармаз дейлер. Бундан да гъайры, январь айы къышнынъ чиллеси, яни энъ сувукъ айы сайыла. Халкъымызда кене шойле бир денъев бар: къаз къантардан сонъ къозлар. Демек январь айы кечкен сонъ къазлар къозлап башлайлар.

ФЕВРАЛЬ — УВУТ. Халкънынъ дeньевлеринде «Увут, увут — кунь-куньден сувут», дейлер. Бу шуны анылата ки, февраль айында куньлер даа сувукъ олалар. Шойле аталар сёзю де бар: «Къайда болсанъ анда бол, пердалезде уйде бол». Пердалез бу — февраль ве март айларынынъ арасындаки еди кунь. Демек бу куньлерде эксери алларда ава бозула, феналаша. Шу себептен бу куньлерде мукъайт олмакъ керек экен.

Къыш акъкъында акъылдане халкъ ибарелери:

Декабрь	Январь	Февраль
Декабрь — къышнынъ къалпагъы.	Январь айы къышнынъ чиллеси.	Февраль: «Чил-ленинъ къувети менде олса дёнен огюзнинъ бойнузыны дёрт ярар эдим», — деген.
Декабрь — йылнынъ энъ къарангъы айы.	Январь — къышнынъ дамы.	Февраль бир элинен бурнуны сыйпай. дигер элинен оны черте.
		

Берабер группада чалышамыз

Къыш акъкъында халкъ ибарелерининъ манасыны анылатынъыз.

Берабер чифт олып чалышамыз

«Биз кышны не ичюн севемиз?» мевзусында икяе тизинъыз (истесенъыз, бу саифеде ерлештирильген ресимлерни кьулланынъыз).

Табиат достуна вазифе.

Къыш айлары ичюн темсиллер тюшюнип тап. Олар бири-бирине ненен ошагъанлары ве фаркъ эткенлерини тенъештир.

30-ынджы корюшов. КЪЫШТА ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен къышта табиятны насыл козетмек мумкюн-
лигини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде тувгъан ульке табиятынынъ
козетюви насыл план боюнджа отъкерильген эди?

Табиятны козетемиз:

1

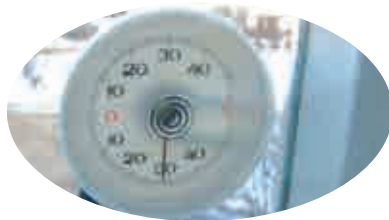
Кунешнинъ уйле
маалиндеки вазияти

Гномоннен кольгенинъ
узунлыгъыны бельгилев

2

Ава арарети

3

Кокнинъ вазияти

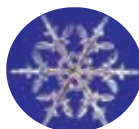
Ачыкъ

Булутлы

Пус

4

Ягъынлар

Къар

5

Ель: шималий,
дженюбий,
шаркый, гъарбий

6

Къышта осюмлик-
лернинъ вазииети

7

Айванлар-
нынъ яшайышы.
Къышлагъан къуш-
лар пейда олды-
мы?

Табиат достунинъ хатырлатмасы

Емлик яса ве бутюн къыш къушларны ашатып
тур?

Табиат достуна вазифе.

Икяе эт: бу йыл биринджи къар не вакъыт ягъды? Не
ичюн биринджи къар даима ирий, дейлер? Къар дане-
лерининъ шекили насыл ола?

31-инджи корюшюв. ДЖАНСЫЗ ТАБИАТ КЪЫШТА НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен джансыз табияттаки кыш аляметлери акъкында
билирсинъ.

Хатырла! Сув не вакыт бузгъа чевириле?

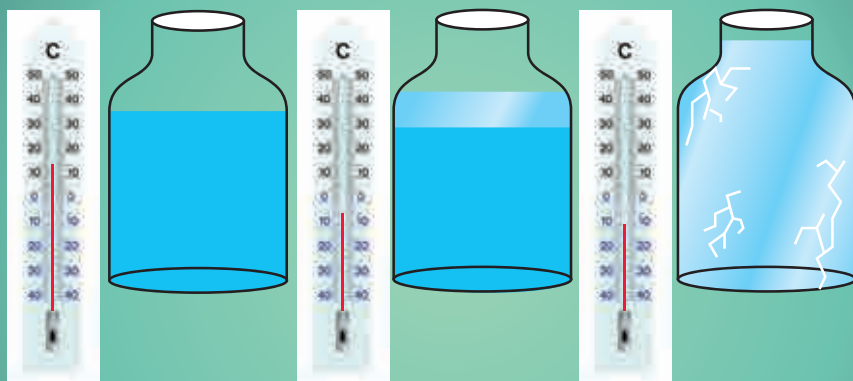
Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Тышкъа кыйдым — таш олды,
Эвге алдым — сув олды,
Откъа салдым — був олды.
- Сув устюнде ята,
Озю де сув олып акъа.

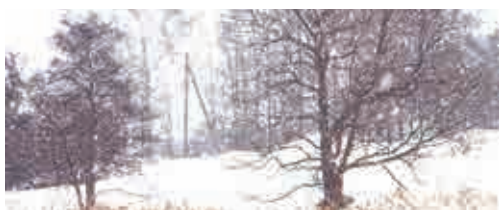
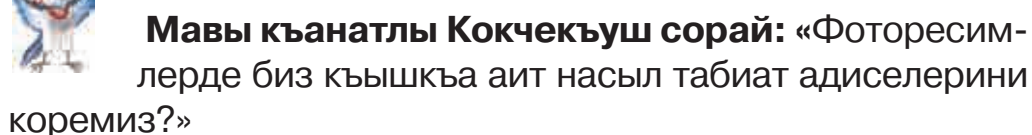

Тедкыкът лабораториясы

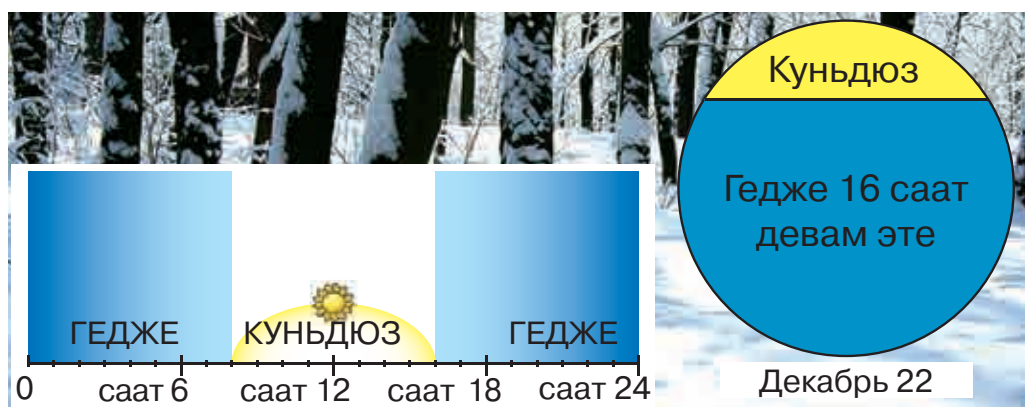
Бузнынъ асыл олувы

Арарет ашагъы энгенде сув узеринде буз къатламы
пейда ола. Сонъ бутюн сув бузгъа чевириле. Сувутыл-
гъанда сув къатты вазиетке (буз) чевириле ве кенъ-
леше.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Къышта куннинъ узунлыгъы
насыл денъише?

• Акъылыңызда тут! •

Декабрь 22 — йылда энъ кыыскъа кунъ ве энъ узун гедже — кунешнинъ турувыдыр. Ондан сонъ кунъ узанмагъа, геджелери исе кыыскъармагъа башлай.

■ Табиат достуна вазифе.

Къышта куньдюзнинъ ве гедженинъ узунлыгы насыл денъишкенини тенъештир. Сенинъ фикринъдже, не ичюн къышта сабалары уянмакъ къыйынджа ола?

32-нџи корюшув. ОСЮМЛИКЛЕР КЪЫШКЪА НАСЫЛ УЙГЪУНЛАШАЛАР?

Сен осюмликлерге кышыны кечирмеге нелер ярдым эткенини **билирсинъ**.

Хатырла! Джансыз табиятта олгъан денъишмелер джанлы табиятка насыл тесир этелер?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Япракъларнынъ тѣкюлюви тереклер ве чалыларгъа кышыны кечирмеге насыл ярдым эте?

Хабер айтмакъ ичюн бизге мусафирликке Мавы къанатлы Кокчекъуш учып кельди: осюмликлер энди «юкъугъа далдылар» — кыш раатлыгъы алына авуштылар. Лякин бутюн осюмликлер — тереклер, чалылар ве отлар — башта бир кыш аязларына азырландылар.

— Кышта тереклернинъ къабугъы къалынлашкъаны ве къавийлешкенине дикъкъат эт. Ичинде оладжакъ япракъ ве чечеклер гизленген кичкене бурьтуклер исе чокътанчокъ япрачыкъларгъа кийиндилер. Онынъ ичюн кышта оларны ич бир тюрлю аязлар къоркъузмай.

От осюмликлерининъ ер устюндеки кысымлары кыу-
руй. Ер астында, сыджакъ топракыта исе оларнынъ та-
мырлары кышлай. Айны вакытта аяздан гъайып олма-
масы ичюн йылдыз чечеклери ве кыузгъункылычларнынъ
ерасты кысымлары олгъан къртоплары ве согъанлары-
ны къазып чыкърмакъ керек ола.

Бир йыллыкъ осюмликлер мейва ве урлукъ шеклинде
кышлайлар.

Биль ве достларынья икяе эт! Чам, нарат ве акъчам
ненен фаркъ этелер?

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Орманны сакълап кълмакъ ичюн Янъы йылгъа
суный нарат сечип ал!

Табиат достуна вазифе.

Йылбаш наратынынъ омюри акъкында бир вакъиа
икяе эт. Байрам ичюн инели тереклернинъ далларындан
ясалгъан композицияны теклиф эт.

33-юнджи корюшов. айванларнынъ яшайышы къышта насыл денъише?

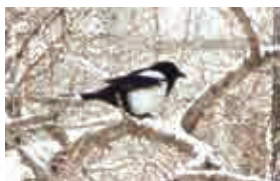
Сен айванларнынъ къыштаки яшайышы акъкъында **билирсинъ.**

Хатырла! Джансыз табияттаки денъишовлер айванларнынъ яшайышына насыл тесир эте? Къызыл Кунешнинъ догъмушлары ве танышлары къаерге сакъландылар?

Къызыл Кунештен бир сыр: къышны кечирмек ичюн, сырлы боджеклер дигер боджеклернен берабер тѳкюльген япракълар ве къарт кутюклер ичинде топланалар.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Мектепке кеткенде сен коръген анги къушлар отуракъ?

Савускъан

Гогерджин

Торгъай

Какилли чочамий торгъай

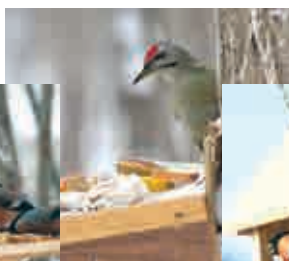
Мавы къанатлы Кокчекъуш икяе эте:

— Базыда къыш орманы, тарла ве чайырлар терен юкъугъа далгъан киби корюне. Лякин эр ерде омюр девам эте. Эмексевер **такътакъкъуш** санки давул чалгъан киби такъылдата. О, терек къабугъындан зиянкяр боджеклерни ойып чыкъара. Такътакъкъушларгъа **орманнынъ санитарлары**, деп нафиле айтмайлар. Я да такътакъкъуш теректеки чатлаккъа карпасинаны тыкъа ве ичинден урлукъларны ойып чыкъармагъа башлай. Бойле къурулышкъа **такътакъкъушнынъ демирханеси**, дейлер.

Мавы кѳанатлы Кокчекѳуш девам эте: «Кѳушларгѳа кѳышта ем тапмакѳ зор. Хусусан ер кѳалын кѳар ѳргѳанынен кѳаплап алынгѳан вакѳытлары.

Бузлавукѳ этрафтаки эр шейни: кѳар тюбюнден корюнип тургѳан кѳорай кѳалымтыларыны, тереклернинѳ далларыны буз кѳатламы кѳаплап алгѳан сонѳ исе оларнынѳ алы даа да феналаша.

Кокчекѳуш балаларгѳа хатырлата:

— **Емлик асып кѳоймагѳа ве кѳышта кѳушларгѳа ем сенип турмагѳа унутманѳыз** эм де анги кѳушлар ем чѳеплемеге учып кельгенлерини козетинѳыз.

Биль ве достларынѳа икѳе эт! Кѳышта кѳушлар не-нен гѳыдаланалар?

Табиат достуна вазифе.

Баштанкѳара, торгѳай ве такѳтакѳкѳушларнынѳ кѳыш-таки яшайышы акѳкѳында икѳе эт. Сенинѳ фикринѳдже, олар не ичюн сыджакѳ улькелерге учып кетмейлер?

34-юнджи корюшюв. кийик айванлар къыштаки яшайышкѡа насыл уйдылар?

Сен кийик айванларнынъ ангилери юкъугъа далгъанларыны, ангилери исе фааль омюр тарзыны алып бармагъа девам эткенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Кийик айванлар кузьде къышкѡа насыл азырланалар? Олар не ичюн ягъ гъаниметлерини топлайлар? Кийик айванлар къыштан эвель озъ курк тонларыны не ичюн денъиштирелер?

Бакъып чыкъ ве тенъештир! Къышта сансар ве къараджа куркюнинъ тюсю насыл денъишти? Не ичюн?

•• **Акъылынъда тут!** •••••

Къышта кийик айванларнынъ куркю даа къалын, сыджакъ ве ачыкъ тюсте ола.

•••••

Мавы къанатлы **Кокчекъуш** онынъ досту Айнеджи Кирпичик къышта юкълагъанына шикъятленди. Онынъ ичюн о, кийик айванларнынъ къыштаки омюри акъкъында озю икяе этмеге меджбур.

— Кирпилер къышта чалы-чырпы обалары я да кутюк ве тамырларнынъ тюбюндеки юва эм де чукъурларда япракълар тюбюнде юкълайлар. Кирпилер къышкъа ич бир емек азырламайлар, махсус бу ичюн алма ве мантарларны инелеринде ташымайлар. Борсукълар ве аювлар да кирпилер киби къышта юкълайлар.

Кийик домуз, тильки, къашкъыр, сыгъын ве къараджалар исе къышта фааль омюр тарзыны алып баралар. Оларнынъ раатланмагъа вакъытлары ёкътыр, юкъламакъ ерине ашайт къыдырмакъ керек!

Кийик айванларнынъ эписи къышта ашайт къыдырып чекишелер. Онынъ ичюн олар инсан яшагъан ерге якъынлашкъан вакъытлары ола, чюнки анда емек чокъча.

■ Табиат достуна вазифе.

Кийик айванларнынъ къыштаки яшайышлары акъкъында масаллар я да мультфильмлерни хатырла. Ресимлерге бакъып икяе уйдур.

35-инджи корюшов.ИНСАНЛАР АЙВАНЛАРНЫ КЪЫШТА НАСЫЛ БАКЪАЛАР?

Сен айванларгъа — балыкълар, къушлар ве кийик айванларгъа — къышны кечирмеге ярдым этмек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Балыкъларнынъ яшайышлары къышта насыл денъишти?

Алтын пуллу Табон балыгъы ярдым сорай:

— Къалын буз туюнде авасызлыкътан балыкъларнынъ нефеслери тутула. Балыкълар нефес алмалары ичюн бузны тешмек керек.

Тюшюнип бакъ! Биринджи фоторесимде тас-вирленгени акъикъаткъа ярагъан шейми?

Айнеджи Кирпичик кунъ эвельден, даа кузьде, мына бойле мектюп язгъан.

ДОСТЛАР!

*Къыш якъынлаша. Сыгъын, къараджа,
кийик домуз, тавшан ве орманнынъ дигер
сакинлери ичюн ашатмакъ мейданчыкъларыны
тешкиль этмек вакъты кельди. Анда пичен, къартон,
хавуч, чюкюндир, пелит фындыгъы ве дигер емеклерни
къойып турынгъыз. Лютфен, ашлавгъа къая тузуны
къоймагъа унутмангъыз. О, сагълыкъны тюзельтир,
кемиклерни къавийлештир, ормандаки кийик
айванларгъа хасталанмагагъа ярдым этер.
Ангълагъанынъыз ве ярдым эткенинъиз
ичюн сагъ олунгъыз.*

*Сизинъ Айнеджи
Кирпичигинъиз*

Биль ве достларыньа икяе эт! Терен кьар, аяз, кьар бораны, бузлар кийик айванларгъа озь кучьлеринен емек тапмагъа кедер эткенде, оларгъа насыл ярдым этмели?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Инсанлар къышта эв айванларыны насыл асрайлар? Къышта эв айванларынынъ яшайышы деньишеми?

Тапмаджанынь джевабыны тап!

- Зувул, зувул, зувул къушлар,
Эм койде, эм дагъда къышлар,
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.

Табиат достуна вазифе.

Къышта айванларгъа ярдым этюв акъкъында левха кось-термек риджасынен телевизион хаберлер программасына мектюп язып ёлла. Бу муим экенини исбатла.

36-нджы корюшов. къыш инсанларгъа насыл къайгъырувлар кетире?

Сен къыш авасы акъкъында янъы халкъ аляметлерини
билирсинъ.

Хатырла! Къыш ичюн насыл табият адиселери хас?
Къышта ава арарети насыл денъишти?

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Чёкючи ёкъ, мыхы ёкъ,
Бир геджеде копюр ясар.

Биль ве достларынья икяе эт! Инсанлар эвлеринде
ве ишлеринде одаларны даа сыджакъ япмакъ ичюн на-
сыл къайгъыралар?

37-нџи корюшюв. озюнџни тешкер: кџыштаки табият ве ава акџкџында мен нелер билем?

Сен джансыз табият осюмликлернинџ алына, айванлар ве инсанларнынџ омюрине кџышта насыл тесир эткенини анџлагџанынџны эм де сувукџ мевсимде табияткџа насыл ярдым этмек кереклигини анџлагџанынџны билирсинџ.

Мавы кџанатлы Кокчекџуш санџа тюшюнип бакџмагџа ве догџру джевапны сечип алмагџа теклиф эте.

1. Сувутылгџаны такџдирде кџатты алдаки сув.

а) кенџлеше;

б) сыкџыла.

2. Кузџде тереклер ве чалылардан япракџлар тџкюль-месе, не олур эди?

3. Осюмликлер кџышкџа насыл уйдылар?

а) Кџышта осюмликлер раатлыкџ алында булуналар;

б) осюмликлернинџ осюви девам эте.

4. Сен яшагџан ерде кџышта кџушларнынџ анги чешити олмай?

а) отуракџ; б) кочюдџи;

в) кџышлагџан.

5. Анги кийик айванлар кџышта юкџугџа далалар:

а) борсукџ; б) тильки; в) кирпичи; г) аюв?

6. Кџышкџа одаларда пенджерелернинџ аралары кџапатылмаса, подъезд кџапылары исе ачыкџ тутулса не олур.

• • Табиатны зевкӱнен сейир этюв дакыкӱасы • •

Манзараларны зевкӱнен сейир эт ве бизим кышлыкӱ сеяатымызны хатырла.

Энӱ зияде сен нелерни бегендинӱ
ве нелер акылыныӱда кӱалды? Достларыныӱа не-
лер акыкында икяе этмеге истединӱ? Сени нелер
айретте кӱалдырды я да шашырды? Куньделик
омюрде сен насыл бильгилерни кӱуллана биле-
синӱ? Энди исе учюнджи сеяаткӱа ёнеймиз —
бизлерни ешилӱ баарь беклей.

Учюнджи сеят

**Халкънынъ икметли сёзю:
Яхшы кунъ саарьден белли,
яхшы йыл — баарьден**

ТАБИАТ БААРЬДЕ

БААРЬДЕ КОЗЕТЮВЛЕР АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕ

Джансыз табиат

Къар къатламынынъ
гъайып олувы
Буз акъымынынъ
башы ве сонъу
Топракънынъ ирюви
Топ-топ булутларнынъ
асыл олувы
Ава араретининъ
юкселюви

Джанлы табиат

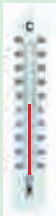
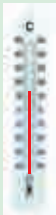
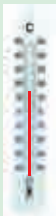
Осюмликлер

Шыра юрюшининъ башла-
нувы
Бурьтюклернинъ ачылувы
Тереклер, чалылар ве от
осюмликлеринде чечек
ачувынынъ башы

Айванлар

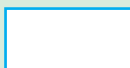
Боджеклернинъ пейда
олувы, къышлагъан къуш-
ларнынъ учып кетюви эм
де кочюджи къушларнынъ
къайтып келюви
Кийик айванларнынъ
баарьлик къайгъырувлары

БААРЬДЕ АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Баарь айлары ве баарьнинь учь деври		Ава арарети		Кокнинь вазиети — булутлылыкь	
Март — ярыкълыкь баари		0°			
		+ 5°			
		+ 10°			
Апрель — сувнынь баари		+ 10°			
		+ 15°			
		+ 15°			
Май — ешиллик баари		+ 15°			
		+ 15°			
		+ 20°			

ТАБИАТНЫҢ БААРЫ ТАКЪВИМИ

Джансыз
табиатта
табиат
адиселери

Осюмлик-
лернинъ
омюрюнде
табиат
адиселери

Тал, фындыкъ,
тюре табан,
акъбардакълар
чечек ачалар

Айванларнынъ
омюрюнде
табиат адиселери

Боджеклернинъ пейда
олувы. Сыгъырчыкъ,
кийик папий, балыкъ
чиллер учып келелер

Аккъайын ве къа-
шыкъ агъачларда
япракъларнынъ
пейда олувы

Лейлек,
турна, кукуккъуш,
къарылгъачлар учып
келелер

Багъчаларнынъ
чечек ачувы. Кой
ходжалыгъы ишле-
ри къызгъын кете

Кирпилерде баарь
къайгъылары

38-инджи корюшюв. БААРЬНИНЪ НАСЫЛ АЛЯМЕТЛЕРИ БАР?

Сен табиатнынъ денъишюви баарь айларынынъ адларында акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, къыш не вакъыт бите? Баарьнинъ насыл аляметлерини даа февральде козетмек мумкюн? Мартта насыл баарь аляметлери пейда ола?

•• **Хатырла!** •••••

Баарь — бу, табиатнынъ къыштан язгъадже кечкен ёлудыр.

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Юрий Соколов. Баарь нефеси

Павел Волик. Лейлеклер

Елена Кульчицкая.
Баарьде

Мавы кѳанатлы Кокчекѳуш меракѳланды:
«Баарь айларынынъ аляметлери не акѳта икѳе
этелер?»

МАРТ. Тереклерде шыра юрюши — баарьнинъ ильки
аляметлеринден бириси башлай. Мартта ишлер чокѳла-
ша, лякин энъ эсасы — кѳышнен сагѳлыкѳлашувдыр! Ди-
гер мусульман халкѳлары киби, кѳырымтатарлар ичюн де
март айы айрыджа кѳыйметлидир. Март 21 — мусульман
такѳвими боюнджа Янѳы йылдыр. Айны шу куню Наврез
байрамы кечириле. Эр кес табият кѳуджагѳына чыкѳып
ойнай, йырлай, шенѳлене, кѳалакѳай тыгѳырта ве ерге
ильк сабан тюше, сачув башлай.

АПРЕЛЬ. Баарьнинъ экинджи айыдыр. Бутюн осюм-
ликлер ешилликнен кѳаплана, чечеклер ачалар.

МАЙЫС. Баарьнинъ сонъки айы. Чешит отлар ешере-лер, чечеклер осе, ача, гурьлешелер.

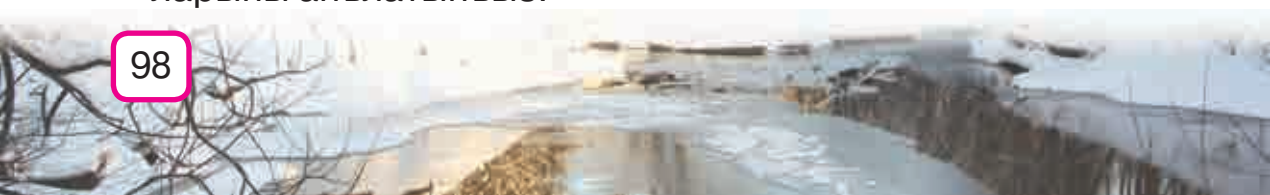
Баарь айлары акъкъында икметли халкъ ибарелери.

Март	Апрель	Май
Март къапудан бакътырыр, Къазма-курек якътырыр.	Апрельде азачыкъ къыш ола, азачыкъ яз.	Май орманны джыйыштыра, язны мусафир- ликке давет эте .
Март сипирткинен къышны къува.	Турналар учып кельдилер, баарьнинъ уйле- сини кетирдилер.	Къургъакъ ве сыджакъ май олса, берекет пек аз олур.
		

Берабер группада чалышамыз

Баарь айлары акъкъында халкъ ибарелерининъ мана-ларыны анылатынъыз.

Берабер чифт олып чалышамыз

«Баарьни биз не ичюн севемиз?» мевзусында икяе тизинъиз (*истесенъиз, бу саифеде ерлештирильген ресимлерни къулланынъыз*). Ресимлерде баарь айларынынъ насыл аляметлерини корьмек мумкюн.

Табиат достуна вазифе.

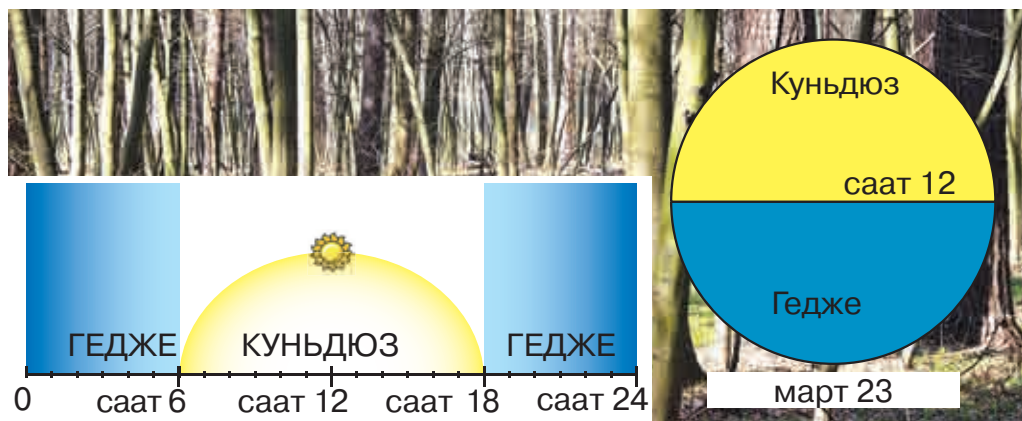
Анги баарь айыны сен энъ зияде бегенесинъ? Озь фикринъни анълат.

39-ЫНДЖЫ КОРЮШОВ. ДЖАНСЫЗ ТАБИАТТА БААРЫНИНЪ АНГИ АЛЯМЕТЛЕРИ КОЗЪГЕ КОРЮНЕ?

■ Сен баарьни не ичюн учь девирге больгенлерини билирсинь.

Хатырла! Кузьде эм де кышта куньдюз ве гедженинь узунлыгы насыл денъишти? Ава — бу, недир?

• Акъылыньда тут! • • • • •

Март 23 — баарь геджеси ве куньдюзининъ тенъ-лиги. Куньдюз ве гедже 12-шер саат девам эте. Сонъра куньдюз узаймагъа, геджелер исе къыскъармагъа башлай.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Баарьде джансыз табиатта насыл адиселер ола? Баарьде ава насыл денъише?

40-ЫНДЖЫ КОРЮШОВ. ТЕРЕКЛЕР БААРЬНИ НАСЫЛ КЪАРШЫЛАЙЛАР?

Сен тереклер ве чалыларнынъ омюриндеки баарь адиселери акъкъында **билирсинь**.

Хатырла! Къышта осюмликлер насыл вазияетте оларлар?

Мавы къанатлы Кокчекъуш икяе этти: «Осюмликлер — меним энъ яхшы достларым. Олар манъа мескен, къорчаланувгъа ер ве емек, гъыда берелер. Онынъ ичюн баарьде эр кунъ мен оларны козетем. Атта тереклернинъ баарь омюрининъ такъвимини тиздим.

1) Акъкъайын ве къашыкъ агъачларда шыра юрюши башланды.

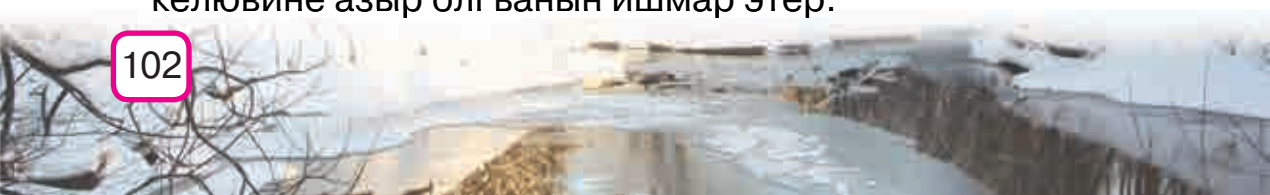
2) Фындыкънынъ купе чечеклери чечек ачты, талнынъ кумюш мышычыкълары сары чипчечиклерге ошадылар.

3) Тереклер ве чалыларда бурьтюклер ачылды.

4) Къара ве къырмызы торгъай юзюми гуллеп башлады.

5) Акъкъайын, къашыкъ агъач ве дигер тереклер эм де чалыларда япракълар пейда олды.

6) Мейва тереклери чечек ачып башладылар. Ювез, эрылгъан ве къансиер чечек ачып биткен сонъ, баарь яз келювине азыр олгъанын ишмар этер.

• Акъылыңызда тут! •

[illegible]

Баарь кѣозу лялеси

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Фототапмаджа. Баарь осюмликлерини биль.

Баарь осюмликлерини кьорув акъкъында плакат азырла.

42-нџи корюшюв. БААРЬНИНЪ БИР КУНЮ КЪЫШНЫ БАКЪА, ДЕП НЕ ИЧЮН АЙТАЛАР?

Сен тарла, бостан ве багъчалардаки баарь ишлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла!

Себзе, тарла ве мейва экинлерине насыл осюмликлер аит?

Берабер группада чалышамыз

Бостан, тарла ве багъчаларда чешит-тюрюлю экин сачынъыз эм де баарь ишлерининъ кетишатыны бельгиле-нъиз. Кимнинъ ери энъ яхшы оладжакъ? Мавы къанатлы **Кокчекъуш** баарьнинъ экин сачув ишлерини насыл догъ-ру алып бармакъ кереклигини айтыр.

Мавы къанатлы Кокчекъушнынъ баарь меслеатлары

Биринджиден, аталар сёзюнинъ манасыны анълатынъыз:

- Баарь телебельни севмез.
- Баарьде сачмасанъ — кузьде джыймазсынъ, къыш-та агъларсынъ.

Экинджиден, экин сачув вакъты сыджакълар не вакъыт башлагъанына багълы олгъаныны акъылынъызда тутынъыз.

Учюнджиден, сувукълардан къоркъмагъаны ичюн къай-сы экинлер эвельдже сачылгъаныны бильмек керек. Бой-

леликнен, ильки оларакъ эрте захирелер — джылап, арпа сачыла. Сонъ кызгъан топракъкъа шекер чюкюндири, мысырбогъдай, тары, къара богъдай урлукълары сачыла. Къозукъулакъ, таракъот, хавуч, согъан сувукътан къоркъмай. Хыяр, кабачки, согъан исе сыджакъны севген себзелер, оларны майыста сачалар.

Мейва экинлерини къар ириген сонъ отуртмакъ керек. Хусусан, бу ахудут, къара ве кырмызы торгъай юзюми, френк юзюмине аит.

Халкъ аляметлерини акъылыньда тут!

- Титрек къавакъ чечек ачса — хавуч урлукъларыны сачмакъ вакъты кельди.
- Акъкъайын ве кийик эрик япракълары ачылса — къартоп отуртамыз.

Табиат достуна вазифе.

Мектеп янындаки чечекликте баарь ишлерини отъкермекнен багълы озь лейханъны теклиф эт. Санъа я да догъмушларыньа пенджере долабында ешилъ согъан осьтюрмек сырасы кельген эдими? Теджрибенънен пайлаш.

43-юнджи корюшюв. БААРЬДЕ БОДЖЕКЛЕР НЕ ВАКЪЫТ ПЕЙДА ОЛАЛАР?

Сен боджеклернинъ яшайышына джанлы табиаттаки денъишювлер насыл тесир эткенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Баарь насыл девирлерге болюне?

Сени боджеклернинъ яшайышынен ким тафсилятлы таныш этип олур? Эльбет, бизим къараманымыз — **Къызыл Кунеш**.

Крапивница

Лимонница

Куньдюзги павлин козю

— Тереклерде даа япрачыкълар ачылмагъанда, базы ерлерде исе даа къар яткъан вакъытта энди ильк кобелеклерни корьмек мумкюн. Крапивница, лимонница ве куньдюзги павлин козю, буюк кобелеклер сыфатында къышны кечирелер. Айны вакъытта дигер боджеклернинъ эксериети йымырта, къуртчыкъ я да къозачыкълар сыфатында къышны аткъаралар.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Фоторесимлерде тасвирленген анги боджеклерни къорчаламакъ керек?

Кобелеклер пейда олгъанынен, балкъуртчылар балкъурт сепетлерини чыкъарып къоялар.

Эрте баарьде, тынмакъ бильмеген къарынджалар уяналар.

Баарыде бутюн боджеклер кутьевий суретте чокълашалар. Онынъ ичюн оларнынъ сайысы бирден арта.

Баарьде ильки оларакъ уянган боджек акъкъында
икъе тиз.

44-юнджи корюшюв. БААРЬДЕ БАЛЫКЪЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен баарьде балыкъларда чокълашув деври башлагъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Балыкълар насыл кышлайлар?

Балыкъларнынъ баарьдеки яшайышы акъкъында бизим достумыз — **Алтын пуллу Табон** балыгъы икяе эте:

— Хавузлар узериндеки бузлар ирип, сув кызгъан сонъ балыкълар тюбден сув узерине якъынджа ялдап котерилелер. Тезден оларнынъ чокълашув деври — хавъяр ташлав башланаджакъ. Балыкълар хавъяр ташламакъ ичюн онъайтлы ерлер кыдыралар. Олар ялыларгъа якъын ерлердеки сув баскъан тынч кемерлерни я да сув лялесининъ гурь ёсунларыны, яни хавъярны ювып кете биледжек шиддетли сув акъымы олмагъан ерлерни севелер. Сазан (кийик карп), озен алабалыгъы, сом балыгъы хавъяр ташламакъ ичюн айрыджа ерлер кыдырып отурмайлар. Олар яшагъан ерлеринде чокълашалар.

Сазан

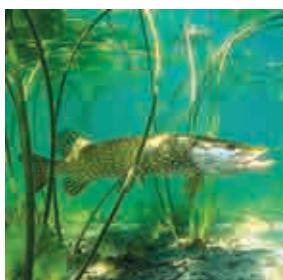
Озен алабалыгъы

Сом балыгъы

Хавъяр ташлав вакътында бир чокъ балыкъларнынъ тышкы корюнюши баягъы денъише.

Биринджи олып турна балыкълар хавъяр ташлайлар. Олар буны буз акъымы биткенинен япалар. Ондан сонъ чабакъ балыгъы, алабалыкъ ичюн хавъяр ташлав вакъты келе. Хавузлар яхшы кызгъан сонъ карп, табон балыгъы чокълашмагъа башлайджакъ.

Турна балыгъы

Чабакъ балыгъы

Табон балыгъы

Бир чокъ балыкълар хавъяр ташлавдан сонъ озъ келеджек балаларыны къайгъырмайлар ве хавъярны ташлап кетелер. Лякин бу сом балыгъына хас дегиль. Сом балыгъы хавузнынъ тюбюнде хавъярчыкълар ичюн кичкене чукъурчыкъ къаза. Бундан сонъ эркек ве ыргъачы балыкълар оларны къоруйлар. Озен балыкъларынынъ балычыкълары сюрюнен ялдайлар ве чокъусы буюклерсиз кечинелер. Балычыкълар пек чокъ ола, лякин оларнынъ эписи осип етишмейлер. Чюнки «балалыкъта» оларны эр тарафтан телюке беклей: хавузларнынъ къурувы я да пусюрленюви, йыртыджы балыкълар ве кийик айванлар.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Чокълашув деври — хавъяр ташлавнынъ — балыкъларнынъ яшайышында айрыджа эмиети бар. О насыл кечкени бизим хавузлардаки балыкъларнынъ сайысына тесир эте! Хавъяр ташлав вакътында балыкъ тутмакъ ясакъ этильген!

Фототапмаджа. Балыкъларны биль.

Табиат достуна вазифе.

Балыкъларнынъ бааръдеки яшайышлары акъкъында «Энъ акъыллы» телеоюн ичюн суаль-джевапларны тиз.

45-инджи корюшюв. кочюджи кѳушлар ДЖЕНЮПТЕН НЕ ВАКЪЫТ КѳАЙТЫП КЕЛЕЛЕР?

Сен кочюджи кѳушларнынъ баарѳедеки яшайышлары акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Анги кѳушлар — кочюджи, ангилери — оту-
ракъ, ангилери исе кѳышлагъан сойлары?

Чочамий торгъай

Баштанкѳара

Такътакъкѳуш

Сыгъырчыкъ

Беяз лейлек

Турна

Кѳаркѳуш

Шеэр кѳарылгъачы

Узунбурун папий

**Мавы кѳанатлы Кокчекѳуш кѳушлар бааръни насыл кѳаршылагъанлары акъкъында икѳе эт-
мекистей.** Онынъ икѳе сини динъле: «Баштанкѳара
даа кѳышнынъ чиллесинде бааръ якъынлашкѳаны
акъкъында хабер эте. О, бизим улькемизде кѳыш-
лагъан кѳаркѳушларгъа эвге кѳайтмагъа азыр-
ланмакъ кереклигини санки дерсинъ хатырлата.

Сыджакъ улькелерден ватангъа биринджи олып чочамий торгъайлар учып келелер.

Мартта Украина Къырмызы китабына кирсетильген йыртыджы къушлар — чайлакълар учып келелер. Оларнынъ артындан — чагъалалар, кийик папийлер, без лейлеклер.

Апрельнинъ сонъунда къарылгъач, бульбуль, кукукъуш учып келе.

Къушларнынъ эписи бир вакъытта къайтып кельмей. Бирлери эвлерине ашыкъалар, дигерлери боджеклер, къуртчыкълар ве тыртырлар эр кес ичюн етерли олгъаныны беклейлер.

Бааръде къушлар дженюптен эвге къайтып кельгенлеринен, бирден бала чыкъармагъа азырланып башлайлар. Эркек сойлары бааръде ыргъачы къушлардан эртедже учып келелер, юва къурмакъ ичюн ер сечип ерлеше ве озьлерине чифт тапалар. Ондан сонъ къушлар энди бераберликте юваны абаданлаштыралар, йымырта къозлайлар ве къушчыкъларны беслейлер».

Табиат достуна вазифе.

Къушларнынъ бааръдеки яшайышлары акъкъында икяе эт. Тувгъан улькенъе анги къушлар биринджи олып къайтып кельгенлерини биль. Оларны къаршыламакъ ичюн нелер азырламакъ керек? Ресимлерни бакъып чыкъ ве «Къанатчыкълар не икяе эттилер?» мевзусында тълсымлы бир икяе уйдур.

46-нҗы корюшов.БААРЬДЕ КИЙИК АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ??

Сен кийик айванларнынъ яшайышында баарьдеки денъишовлер акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Къышта анги кийик айванлар фааль омюр тарзыны алып баралар, ангилери исе юкълайлар?

Айнеджи Кирпичик къышлыкъ юкъусындан уянгъан ве кийик айванларнынъ баарьдеки ишлери акъкъында къуванчнен икяе эте: «Баарь — эм чокъ бекленильген, эм де телюкели бир девирдир. Баарьдеки ташкъын айванларны сыджакъ юваларындан ве дигер сыгъынув ерлеринден къувып чыкъара. Лякин сув басувы оларнынъ омюри ичюн телюкели олмаса, олар озъ ишлеринен огърашаберелер.

Кийик айванларгъа урбаларыны денъиштирюв — **баарьлик тюк төкюв** вакъты келе. Олар озъ сыджакъ ве ачыкъ тюстеки къышлыкъ курклерини — пек къалын олмагъан ве къоюджа тюстеки союна денъиштирелер. Сансарчыкъ къыштаки куль тюстеки «урбасы»ны ачыкъ джийрен тюстеки янъы «антерчик»те, горностай къуйругъынынъ уджу къара олгъан мешур бем-безд къырал куркюни энди къонъур тюске денъиштире. Онынъ озю исе севине, чюнки шимди къонъур тюс оны безындан зияде гизлейджегини биле.

Бакъып чыкъ ве акъылында тут! Горностай — гъает сийрек айвандыр. О, Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген.

Баарьде айванларнынъ балачыкълары догъа. Сансарнынъ ювасында сансарчыкълар кыбырдашалар. Къашкырыннынъ гизли ювасында — къашкырчыкълар. Кийик домуз, сыгын, къараджа, сув самыры, вашакъларнынъ балачыкълары да пейда олалар. Сувсарнынъ къувушында да айванчыкълар догъды. Борсукънынъ къаранлыкъ, лякин темиз ювасында да — эвлятлар. Къундузларнынъ сувасты эвчиклеринде де къундузчыкълар догъды.

Кийик айванчыкъларнынъ балалыгъы — **окъув девридир**. Сен окъувны кузьде башлайсынъ, кийик айванчыкълар исе — баарьде. Ве олар яхшы билелер: этрафтаки алемни бильмек, озюнье емек тапмакъ ве телюкеден къуртарылмакъ ичюн, яхшы окъумакъ керек. Кийик айванчыкъларнынъ базар кунълери, байрам ве татиллери ёкътыр. Чюнки олар «орман мектеби»нде кийик табиятта насыл сагъ къалмалы киби энъ муим фенни огренелер.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Орманда апансыздан кийик айванчыкъларны расткетирсенъ, оларны ормандан алып кетмеге ынтылма. Биль — оларнынъ анасы якъында булуна ве оларны козете.

Табиат достуна вазифе.

Баарь «орман мектеби»нде бир де-бир кийик айванчыкънынъ (сен бегенген сою) окъувы акъкъында икяе эт.

47-нджи корюшов. БААРЬДЕ ОЗЮНЪНИ ТАБИАТТА НАСЫЛ АЛЫП БАРМАЛЫ?

■ Сен баарыде озюньни табиятта алып барув кьаиделери акъкъында **билирсинь**.

Хатырла! Осюмликлер ве айванларгъа зарар кетир-мемек ичюн табиятта озюньни насыл алып бармалы?

Баарьде дюльбер чечеклери олгъан чокъ осюмликлер чечек ача. Булар — *акъбардакъ, майыс пейгъамбер дѣг-меси, баарь къозу лялеси, индже япракълы шакъайыкъ*. Оларнынъ эписи пек дюльбер. Онынъ ичюн базыда инсанлар оларны гульдестелер ичюн аджымайып къопаралар. Чечеклери къопарылгъан осюмликнинъ мейвасы ве урлугъы олмай, демек о, чокълашмайджакъ. Къопарылгъан чечеклер тез солуй ве оларны котерип аталар.

Анемон

Шакъайыкъ

Крокус

Ойле де ола ки, инсанлар осюмликлерни кьопармаса-
лар биле оларны харап этелер. Бунын себеби — оларны
таптайлар. Адам орман ичинде кете, табиятнен зевкъла-
на, аякъ туюнде исе назик сувлу саплар кырыла, ерде
таптала. Аякъ туюндеки топракъ ныкътала, ондан тёпеге
назик филислер энди ич бир вакыт чыкып оламазлар.

Ақъылыңда тұт!

Орманда кёр-кёране юрьме. Ёл я да сокъачыкь бою юрьмеге тырыш.

Эм балалар, эм буюклер кѳушларнынъ отювини динълемек ичюн орманларгъа бармагъа севелер. **Лякин акъылында тут!**

Юваларнынъ янына бармакъ олмай. Сенинъ излеринъе бакъып кийик айванлар юваны тездже тапып, оны гъайып эте билелер. **Ич бир вакъыт ювагъа токъунма**, чюнки телюкени дуйып буюк кѳушлар оны терк эте билелер. **Ювадан тюшкен кѳушчыкъларны эвге алып кетме.** Оларны ана-бабалары къайгъыра, ашата ве имае этелер. Ба-зыда оларгъа юва тарашлыкъ эте!

Бааръде ве язнынъ башында ормангъа копекнен барма. О, бичаре кѳушчыкъ я да кийик айванчыкъларны тутуп, кѳоркѳуза биле.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

• Къабугъы беяз, даллары индже, кевдесинден шыра акъа. Бу недир?

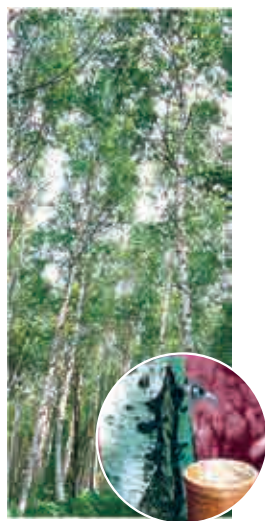
Табиат достунынъ хатырлатмасы

Аккъайын шырасыны топлав къаиделери.

- Яш тереклернинъ шырасыны топламакъ олмай;
- шыра акъызмакъ ичюн, кевденинъ тешигине улукъ пекитмек керек;
- шыраны алып битирген сонъ тешикни мытлакъа тыкъатмакъ керек (чамыр, пластилиннен).

Табиат достуна вазифе.

Бааръ мевсиминде табиатта озюньни алып барув къаиделерини тюшюнип бакъ ве язып ал.

48-инджи корюшюв. ШЕЭР ВЕ КОЙЛЕРДЕ ИНСАНЛАРНЫНЪ НАСЫЛ БААРЪ ИШЛЕРИ БАР?

Сен шеэр ве койлердеки инсанларгъа баарь насыл къуванч ве къайгъырувлар кетиргенини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде ве къышта инсанлар тувгъан шеэр я да койлериндеки сокъакъларнынъ темизлигини насыл къайгъырдылар?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Хыдырлез байрамы

Ольга Кравченко.

Баарь салынджакълары

Тюшюнип бакъ! Тувгъан шеэринъ я да коюнъ баарьде дюльберлешмеси ичюн нелер япмакъ керек?

Берабер чифт олып чалышамыз

Талелелер мектеп азбарында темизлик ве тертип олгъаныны къайгъыргъанлары акъкъында икяе тиз.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Чечекликлер, раатлыкъ багъчалары ве багъчаларда насыл осюмликлер чечек ачалар?

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракъланды: «Барьде аваны кунь эвельден насыл бильмели?»

Март

Озен ве голлерни къаплап алгъан бузнынъ устюнде сув пейдаланды, демек тезден сыджакъ оладжакъ.

Апрель

Балкъуртлар балкъурт сепетлеринден эрте учып кеттилер — эрте ве бирден башлангъан баарьнинъ алямети.

Май

Майыста эки сувукъ бар: кийик эрик чечек ачкъанда эм де эмен япракъ чыкъаргъанда.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Чува чечек, къадифе чечек ве дигер осюмликлернинъ кузьде топлангъан урлукъларыны буюклерге баарьде сачмагъа ярдым этмеге унутма.

Табиат достуна вазифе.

Шеэрде ве койде яшагъан инсанларнынъ баарьде якъан ишлерини тенъештир. Догъмушларынъ ава акъкъында насыл халкъ аляметлерини бильгенлерини сорап биль. Бу аляметлер эр вакъыт амельге кечеми?

49-ЫНДЖЫ КОРЮШОВ. БААРЬДЕ ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен баарьде табиятны насыл козетмек керек-
лигини **билирсинь**.

Хатырла! Кузьде ве кышта тувган ульке та-
биятынын козетювлери насыл план боюнджа отке-
рильген эди?

Табиятны козетемиз:

1

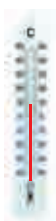
Кунешнинь уйле маа-
линдеки вазииети

Кольге узунлыгыны
гномоннен ольчев

2

Ава арарети

3

Кокнинь вазииети

Пус

Булутлы

Ачыкь

4

Ягъынлар

Къарлы
ягъмур

Ягъмур

Кучью ягъмур

5

Ель

6

Осюмликлернинъ
баарьдеки
вазиети

7

Боджеклер,
къушлар, кийик
айванларнынъ
яшайышы

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Буюклернен берабер баарь мусафирлери —
къушлар ичюн ювалар ясап азырланъыз.

Табиат достуна вазифе.

Джансыз табиятта, осюмликлер ве айванларнынъ
яшайышында баарьнинъ насыл ильки аляметлерини
коре бильдинъ?

50-нџи корюшюв. озюнџни тешкер: БААРЪДЕКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА МЕН НЕЛЕР БИЛЕМ?

Сен осюмликлернинџ инкишафы, айванлар ве инсанларнынџ яшайышы баарџдеки табиятнынџ вазиетинен насыл багълы экенини анџлагъанынынџ, баарџ мевсиминде табият ичинде озюнџни насыл алып бармакъ кереклигини бильгенинџни **исбатларсынџ**.

Айнеџжи Кирпичик вазифелерни беджермекни теклиф эте.

1. Баарџ — бу, табиятнынџ _____ кечкен ёлудыр.

Джумлени толдур.

2. Къарларнынџ иримеси, хавузларда бузнынџ йылышувы, буз акъымы, ташкъын — бу, _____ табиятнынџ омюриндеки баарџ адиселеридир.

Тюшип къалгъан сёзни къой.

3. Украинанынџ Къырмызы китабына кирсетильген:

1) акъбардакъ;	3) эрылгъан;
2) ляле;	4) акъкъайын.

Догъру джевапны сечип ал.

4. Табиатта булунгъан бутюн инсанлар орманда, чёльде, чайырларда чечек ачып тургъан осюмликлерни къопарсалар, не олур?

5. Инсанлар кийик баарџ осюмликлерининџ гульдестелерини сатын алмасалар, не олур?

6. Орманда бичаре къушчыкъларны я да кийик айванларнынџ балаларыны тапсанџ, насыл арекет этеджексинџ?

• Табиатны меракънен сейир этюв дакъикъасы •

Бир дакъикъагъа токъта, манзараларны меракънен сейир эт ве бизим баарь сеяатымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акъылындыа къалды? Достларында нелер акъкъында икяе этмеге истединъ? Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды? Кунъделик яшайышта сен насыл бильгилерни къуллана билесинъ? Энди исе дёртюнджи сеяатымызгъа — язгъа мусафирликке ёнеймиз.

Дёртјунджи сеят

**Икметли халкъ ибареси:
Балкъуртлар — чечеклерге,
балалар исе яз куньлерине къуваналар.**

ТАБИАТ ЯЗДА

ЯЗДА МУСТАКЪИЛЬ КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат

Кунешнинъ уйле
маалиндеки юксеклиги
Кунъдюз ве гедже
узунлыгынынъ
денъишюви
Кокнинъ вазииети
Ягъынлар:
ягъмурлар, кучъю
ягъмурлар
Ельнинъ ёнелиши

Джанлы табиат

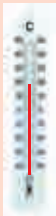
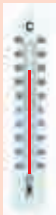
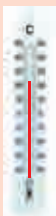
Осюмликлер

Чешит осюмликлернинъ
чечек ачувы
ве берекет берюви
Экинлерни чалувнынъ
башланувы ве сонъу

Айванлар

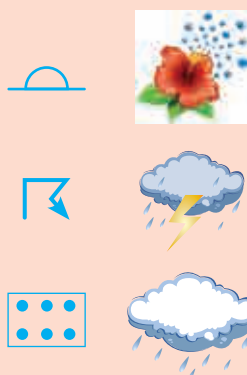
Боджеклер, балыкълар,
къушлар ве кийик
айванларнынъ яшайышы

ЯЗДА ТАБИАТНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Яз айлары ве онынъ учъ деври		Ава арарети	Кокнинъ вазиети — булутлы- лыкъ
Июнь — язнынъ башы		+ 15° 	
		+ 20°	
		+ 25°	
Июль — язнынъ ортасы		+ 25° 	
		+ 30°	
		+ 25°	
Август — язнынъ сонъу		+ 30° 	
		+ 25°	
		+ 20°	

ТАБИАТНЫНЪ ЯЗ ТАКЪВИМИ

**Джансыз
табиатта
табиат
адиселери**

**Осюмлик-
лернинъ
омюрюнде
табиат
адиселери**

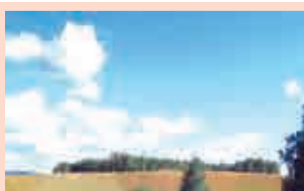
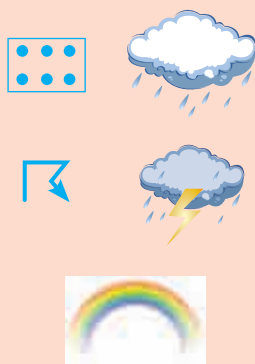

**Пападие ве чанъ
чечеклер чечек
ача. Дагъ джиле-
ги ве кираз пише**

**Айванларнынъ
омюрюнде
табиат адиселери**

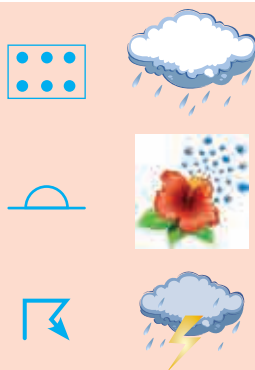
**Сюкюнет айы —
къушларнынъ бала-
лары пейда олалар**

**Юке тереклери
чечек ачып би-
тирелер. Пичен
чалына. Вишне ве
зердали пише**

**Къушчыкълар
юваларындан учып
кеттилер**

**Къызгъын экин
чалына. Мантар-
лар пейда ола.**

**Айванлар озъ бала-
ларыны къайгъы-
ралар**

51-нджи корюшув. ЯЗНЫНЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен яз айларынынъ адларында насыл табиат адиселе-
ри акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинь фикринъдже, баарь не вакъыт бите? Майыста язнынъ анги аляметлерини козетмек мумкюн?

[illegible]

Яз — бу, табият баарьден кузьгедже кечкен ёлдыр.

Ана-Табиатнын бедий галереясы

Амди Мустафаев.
Озен манзарасы

Нури Якъубов.
Гульгюли басамакълар

Кунеш меракъланды: «Инсанлар яз айларыны не ичюн бойле адландыргъанлар?»

ИЮНЬ. Бу айда кызыл кунеш парылдай эм де йылда энъ узун кунъ ола. Патлакъчана кълар гурь чечек ача, дагъ джилеги ве кираз пише.

ИЮЛЬ. Июнь айында чечек ачкъан юке терегинден балкъуртлар бал топлайлар.

Тюшюнип бакъ! Балдан гъайры июль айы даа нелернен мешур?

АВГУСТ. Бу зираатчылар ичюн энъ муим ай. Чюнки шу вакъыт экин чалув — захире осюмликлерини джыйыштырув екюнлене.

Яз айлары акъкъында халкъ ибарелери

Июнь	Июль	Август
Къаз кельсе, яз келе.	Яз ягъмуры тез кечер.	Язнынъ самтыгъы къышнынъ алтыныдыр.
Июньде адамлар язгъа къувана, балкъуртлар чечекке.	Яз къышны тойдырыр.	Августнынъ бир куню, къышнынъ бир афтасыны бакъар.
		

Берабер группада чалышамыз

Яз айлары акъкъында халкъ ибарелерининъ маналарыны анылатынъыз.

Бирге чифт олып чалышамыз

«Биз язны не ичюн севемиз?» мевзусында икаяе тизинъиз (бу саифеде ерлештирильген ресимлерни къуланмакъ мумкюн). Ресимлерде яз айларынынъ насыл аляметлерини коре бильмек мумкюн?

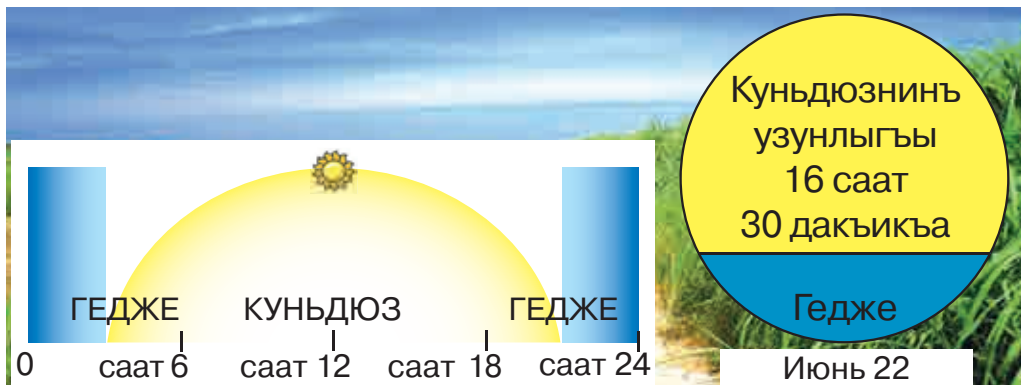
Табиат достуна вазифе.

Сен энъ зияде анги яз айыны бегенесинъ? Джевабынъны исбатла. Яз айлары ненен фаркъ эткенлерини тенъештир. Олар ичюн темсиллер тюшюнип тап.

52-нҗи корюшув. Язда дҗансыз табиат насыл денъише?

Сен язда олгъан табиат адиселери акъкъында **билир-синъ**.

Хатырла! Окъув йылы девамында куньдюз ве гедже-нинъ узунлыгы насыл денъишти? Сен мектепке азыр-лангъанда энди пенджеренъе кунеш урамы?

• Акъылыньда тут!

Июнь 22 — йылдаки энъ узун кунъдюз ве энъ къыскъа гедже — кунешнинъ турувы. Сонъ кунъ-дюзнинъ узунлыгъы эксилъмеге, гедженинъки исе — узаймагъа башлай.

Къызыл Кунеш хатырламакыны риджа эте:
«Язда джансыз табиятта насыл денъишювлер
ола?»

Берабер чифт олып чалышамыз

Яздаки ава акъкъында **икъе тизинъиз.**

Тапмаджаның джевабыны тап!

- Булут булутны кѡамчылар.
Коктен козьяш тамчылар.

53-юнджи корюшов. язда осюмликлернинъ омюри насыл денъише?

Сен осюмликлер яшайышынынъ яздаки хусусиетлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Бааръде тереклер, чалылар ве от осюмликлерининъ омюринде насыл денъишмелер олды?

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракъланды:

— Сен яз башлангъаныны насыл билирсинъ? — ве девам этти. — Къансиер ве итбурун чечек ачып, чайыр ёнджасы кызарып башлагъанда яз келе. Хавузларнынъ устюнде исе ряска пейда ола.

Къансиер

Итбурун

Чайыр ёнджасы

Ряска

Менджесине, яздан яхшы мевсим ёкътыр! Орманлар гурь япракъларгъа кийинди. Тереклерде урлукълар пишелер. Мына, даллы-будакълы эмен тура. О — къоджаман орман батыры — тереклернинъ энъ юксек ве кучъюсидир. Эмен козьге корюнмейип чечек ача. Чырайсыз чечеклерден яз девамында пелит фындыкълары пише. Дикъкъат эт: пелит фындыкълары тек 50 йылдан зияде оськен эменлерде ола!

Кийик эрикнинъ чечек ачувы исе — акъикъий байрамдыр. Тереклер арасын-да тек кийик эрик бааръде дегиль де, язда чечек ача. Топ чечеклерге топлангъан онынъ беяз-сары чечечиклери не къадар дюльбер ве къокъулы! Эр бир топ чечек-нинъ устюнде узун ачыкъ ешилъ тюсте шемсиечик осип чыкъа. О, чечекни ягъ-мурдан къапата. Кузьде исе чечекнинъ бу къанатлы къысмы кийик эрик урлукълары ичюн парашютке чевириледжектир.

Яз ерни ешилъ килим киби чешит-тюрлю отларнен къаплап ала. Эр бир осюмликнинъ озъ сыры бар. Мисаль ичюн, **чанъ чечегини** алайыкъ. Бу осюмликнинъ бир чече-ги бир афта чечек ача. Я сапта къач чечек бар? Чанъ чече-гининъ гъонджеси тёпеге, чечеклери исе ашагъы бакъа-лар — ягъмурдан къорчаланалар.

Пападиени ким севмей? Я онынъ акъикъий ильмий ады **нивяник** олгъаныны билесинъизми? Нивяникнинъ ильки чечеклери пейдаланувы бизге яз башлангъанындан ха-бер бере.

Чанъ чечеги

Нивяник

Къаранфиль

Сусан-

Хоразчыкълар

■ Табиат достуна вазифе.

Гульдесте ве гульчемберлер ичюн кийик осюмликлер-нинъ чечеклерини къопармагъа олмагъаныны исбатла. Пападие-нивяник эм де чанъ чечеги арасында бу мев-зугъа аит субет уйдур ве алып бар.

100

◆ ◆

[illegible]

Цикорий

Садеф отунунъ сапы тѣпесинде сары чечеклерден бир «къалпакъ» ерлеше. Садеф оту чешит хасталыкъларны тедавийлемеге ярдым эте. Бу — аджайип илядж оту.

Дживан перчеми де илядж отларына аит. Онынъ сапы къатты. Онынъ устюнде къач дане япракъ олгъаныны саймагъа тырыш. Бельки де, бинъ дане бардыр.

Цикорий осюмлигини акъылында тут. Онынъ сапы 120 сантиметр узунлыкъта ола. Кимнинъ бою юксекче: цикорийнинъкими я да сенинъкими? Бу осюмликни емеклер китабына кирсетмек мумкюн — онынъ тазе япракълары ве тамырыны ашкъа къошалар.

Чайырлар озен ве голлернинъ якъынларында ерлеше. Дым чайырларда сувлу отлар: тимофеевка, тилькикъуйрукъ ве дигерлери осе. Олар тувар айванлары ичюн яхшы емдир.

Тимофеевка

Мышиный горошек

Тилькикъуйрукъ

— Энди исе озен ялысына якъынджа барайыкъ, — деп айтты Кунеш. Ялы янында оськен осюмликлер: къаверенкли «бешиги» олгъан рогоз, къамыш ве аир. Окъ япракъ эм сувда, эм де топракъта яхшы осе. Нилюфер исе тек сув ичинде яшай биле.

Рогоз

Къамыш

Аир

■ Табиат достуна вазифе.

«Ешилъ иляджхане» оюны ичюн чайырларда оськен иляджлы отларнынъ джедвелини тиз.

55-инджи корюшюв. БУТЮН ОРМАН ЕР ЕМИШЛЕРИНИНЪ ДАДЫНЫ БАКЪМАКЪ МУМКЮНМИ?

Сен ашалгъан ве ашалмагъан орман ер емишлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Сен насыл орман осюмликлерини билесинъ? Орман инсангъа насыл файда кетире?

Айнеджи Тилькичик сени орман ер емишлеринен таныш этер: «Бугунъ бизни унутылмайджакъ орман сеяаты беклей. Озюньнен сепет ал, чюнки сен анда чокътан-чокъ лезетли ер емишлерини тапа билесинъ! Лякин орманда оськен бутюн ер емишлерининъ дадыны бакъма! Чюнки оларнынъ арасында ашалгъан сойларындан гъайры зерли сойлары да бар. Иште, башта насыл ашалгъан ер емишлери олгъаныны биль».

Дагъ джилеги

Ахудут

Нарат джилеги

Бурюльген

Дагъ джилеги язнынъ биринджи ярысында пише ве къырмызы данелери орманларда кунешли аланлар ве орман кенарларында пише. Тазе ер емишлери пек файдалы, оларнынъ тедавийлев хусусиетлери бар. Бир авуч дагъ джилегини ашасанъ, сагълам, тендирист ве такъатлы олурсынъ. Орман ахудуты тереклер тюбюнде, яш теречиклер оськен я да тереклер кесильген ерлерде осип, чалылыкъны мейдангъа кетире.

Зеэрли осюмликлер: сакът ол!

Бабугъан отунунъ емишлери зеэрлидир! Оларны элинъе биле ич те алма! Бу осюмликнинъ чечеклери де хафлыдыр. Оларны кьокъласанъ биле башынъ агъырыр ве айланыр.

Орманларда кьаргъакозъ адлы зеэрли осюмликни расткетирмек мумкюн. Къара къавал агъач данелерининъ де дадыны бакъайым деме. Бу — ашалмагъан, зеэрли ер емишидир. Майыс пейгъамбер дёгмесининъ кырмызы ер емишлери де пек хавфлы.

Зеэрли осюмликлер арасында хасталыкъларны тедавийлемек ичюн тиббиятта кьулланылгъан сойлары да бар.

Зеэрли осюмликлернинъ корюнюши насыл экенини дикъкъатнен бакъып чыкъ. Оларнынъ адлары акъылыныъда къалсын!

Бабугъан от

Къаргъакозъ

Къара къавал
агъач

Пейгъамбер
дёгмеси

Табиат достуна вазифе.

Санъа узакъ мемлекеттен достунъ кельгенини фараз эт. Бизим орман ер емишлерининъ ангилери лезетли ве файдалы, ангилери исе хавфлы ве атта зеэрли экенини онъа икяе эт.

56-нджы корюшов.язда ОРМАНДА АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ?

Сен боджеклер, кѳушлар ве кийик айванларнынъ яз-
даки яшайышлары насыл олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Сен насыл орман айванларыны билесинъ?

Кѳызыл Кунеш меракъланды: «Сен орманда
айванларнынъ ангилери: кийик айванлармы,
кѳушлармы я да боджеклерми — зиядедже олгъа-
ныны билесинъми? Эльбетте — бу, боджеклер.
Боджеклернинъ бирлери осюмликлерни: тамырындан
башлап тѳпесинедже — даима ашап туралар. Дигерлери
исе оларгъа уджум этип, осюмликлерни кѳорчалайлар».

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Фоторесимлерде нелер тас-
вирленген?

**Мавы кѳанатлы Кокчекѳуш бизлерни орман
сакинлеринен таныштыра.** «Июнь — орманда
сюкюнетлик айыдыр. Ве бу табиийдир. Кѳушчыкъ-
ларны ашатмакъ керек. Оларгъа тыртырлар ве дигер бо-
джеклерни тек ташып етиштир. Тек пугѳунынъ бала-
чыкълары боджек ашамагъа севмейлер. Олар сычанлар-
ны севелер».

Берабер чифт олып чалышамыз

Кѳушлар арасында анги бириси кѳаерде?

Фоторесимлерде бульбуль, зяблик, аллы-гуллю такъ-
такъкѳуш, кукуккѳушны тапынъыз. Олар озъ балаларыны
ненен бакъалар?

Берабер группада чалышамыз

Кийик айванларнынъ ангиси не ашай?

Фоторесимлерни бакъып чыкъып, орман сыханы, кийик домуз, къараджа не ашагъанларыны бельгиле.

Айнеджи Кирпичик тенбилей: «Чешит айванлар бири-биринден пек фаркъ эткенлерине бакъмадан айны шейни ашай билелер. Месея, кийик домуз ве орман сыханы».

Табиат достуна вазифе.

Сыныфта «Орман сакинлери» шень сергисини кечирмекни теклиф эт. Онъа фоторесимлер ве ресимлер сечип ал.

57-нџи корюшюв. чайырлар ве хавузларда айванларнынъ язџаки яшайышы насыл?

Сен боджеклер, кџушлар ве кийик айванларнынъ чайырлар ве хавузларда язџаки яшайышы акџкџында билирсинъ.

Хатырла! Чайырлар ве хавузларнынъ янында насыл осюмликлер осе?

Кунеш сџзюнде кџатты тура: «Чайырларда яшагџан айванлар арасында боджеклер зиядеџе. Оларнынъ бирлери исрарлыкџнен чайырџаки отларны кемирелер, дигерлери исе «отлангџан» сойларына авланалар».

Тюшюнип бакъ! Боджеклернинъ бу эки группасыны насыл адландыралар? Кубре кџонџузы боджеклернинъ анги группасына менсюп?

Кубре кџонџузы

Чегертки

Япракџ ашагџан кџонџуз

Мавы кџанатлы Кокчекџуш тасџикџлай: «Боджеклер чокџ олса, кџушларгџа да емек тапыла. Сен баарџе таныш олгџан чегерткилерни бир ерден дигерине авушкџанларыны коресинъ. Олар отлар арасында чапып сџчрап юрелер.

Айнеджи Кирпичик кьоша: «Кийик айванлардан чайырларда куль ренкли тавшан ве тилькини расткетирмек мумкюн. Ве топракъ обачыкъларына бакъып кёр сычан ер астында озь ёлларыны къазгъаныны бильмек мумкюн.

Мен озен ялысына тездже бармагъа пек истейим. Мында эм сувда, эм де ялыда чокъ чешит тюрю айванлар яшайлар.

Алтын пуллу Табон балыгъы сувасты алемининъ зенгинликлерини косътере: «Мен достларым киби сёз устасы дегилим, онынъ ичюн яхшысы татлы сувлу хавузларда насыл балыкълар, сув боджеклери ве дигер айванлар яшагъаныны фоторесимлерден бакъып чыкъ».

Берабер группада чалышамыз

Фоторесимлерни бакъып чыккынъыз ве айванларны билинъиз. Оларгъа бакъып татлы сувлу хавузлар сакинлерининъ яшайышы акъкъында икяе тизинъиз.

Табиат достуна вазифе.

Хавузда ве онынъ янында яшагъан боджеклер, балыкълар, кёушлар ве кийик айванлар бири-биринен багълы экенини исбатла. Сувасты падишалыгъы ве онынъ сакинлери акъкъында кыскъа масал уйдур.

58-инджи корюшюв. УКРАИНАНЫНЪ КЪЫРМЫЗЫ КИТАБЫНА НАСЫЛ ОСЮМЛИКЛЕР КИРСЕТИЛЬГЕН?

■ Сен кьорувгъа мухтадж олгъан гъайып олып кетяет-
къан осюмликлер акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Насыл осюмликлер сийрек расткелелер?

Берабер чифт олып чалышамыз

Сизинь фикринъиздже, гъайып олып кетюв телюкеси астындаки осюмликлернинъ джедвелини тизинъиз.

• Акъылыньда тут! • • • • •

Къырмазы китап — бу, муим бир китап ве айны вакъытта гъайып олып кетюв телюкеси астында олгъан бир чокъ сийрек расткельген осюмликлер эм де айванларнынъ джедвели берильген девлет весикъасыдыр.

Бойле китаплар чешит мемлекетлерде мейдангъа кетирильген. Бизим мемлекетимизде о, Украинанынъ Къырмазы китабы, деп адландырыла ве эки къалын джылттан ибарет. (Эр биринде бинъден зияде саифе бар!) Биринджи джылт ичинде осюмлик адеми, экинджисинде исе – айванат адеми акъкъында малюматлар топлангъан.

Украинанынъ Къырмазы китабына кирсетильген осюмликлернинъ фоторесимлерини бакъып чыкъ ве оларны акъылынъда тут.

Баарь горицвети

Шафран-крокус

Наргюз

Ер емишли борсукъ агъачы

Цикламен

Эдельвейс

Табиатта осюмликлер не ичюн эксильгенини икяе эткен шартлы бельгилерни **бакъып чыкъ ве акъылыньда тут.**

1

2

3

- 1) Кийик осюмликлерни къопарув ве къазып чыкъарув.
- 2) Раатлыкъ вакътында от къатламыны таптав.
- 3) Тереклерни кесип алув.

■ Табиат достуна вазифе

«Осюмликлерни сакълап къалайыкъ!» деп адландырылгъан мураджаат-плакатны сыз.

59-ынджы корюшов. УКРАИНАНЫНЪ КЪЫРМЫЗЫ КИТАБЫНА НАСЫЛ АЙВАНЛАР КИРСЕТИЛЬГЕН?

Сен Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген айванлар акъкъында **билирсинь**.

Хатырла! Сенинъ улькенъдеки насыл айванлар сийрек расткелип башлайлар?

Берабер чифт олып чалышамыз

Сизинъ фикринъиздже, гъайып олып кетюв телюке-си астында олгъан айванларнынъ джедвелини тизинъиз.

Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген айванларнынъ фоторесимлерини бакъып чыкъ ве оларны акъылыньда тут.

Махаон

Сыгъын къонъуз

Дунай лососы

Къараденъиз белугасы

Алтын табон балыгъы

Пугъу

Чайлакъ

Адий вашакъ

Озен сув самыры

Юнус балыгъы

Биль ве достларыньа икяе эт! Украинанынь Къырмазы китабына кирсетильген айванларнынъ ангилери орманлар ве чайырларда; татлы сувлу хавузларда; денъизлерде яшайлар?

Тюшюнип бакъ! Инсанларнынъ фаалиети кийик айванларнынъ сайысына насыл тесир эте?

Инсанлар бутюн орманларны кесселер, не олур?

Табиатта кийик айванларнынъ сайысы не ичюн эксильгени акъкъында икяе эткен шартлы бельгилерни **бакъып чыкъ ве акъылыньа тут.**

1

2

3

4

- 1) Орманларны кесюв.
- 2) Орманлар ве чайырларнынъ пусюрленюви.
- 3) Аванынь пусюрленюви.
- 4) Татлы сувлу хавуз ве денъизлернинъ пусюрленюви.

■ Табиат достуна вазифе.

Табиатны сакълап къалмакъ ичюн буюклер ве балалар озъ омюрлеринде насыл къаиделерге риаат этмелилер? Оларны махсус хатырлатмакъ ичюн язып ал.

60-ынджы корюшов. сен къырымнынъ темсиль-осюмликлери акъкъында нелер билесинъ?

Осюмликлер шеэр ве койлерде инсанларгъа айрыджа къуванч кетирген, вакъытны бельгилемеге ве аваны кунъ эвельден бильмеге ярдым эткенини **билирсинъ**.

Хатырла! Къырымда хусусан насыл осюмликлерни севелер? Я сенинъ тувгъан шеэринъде ве коюнъде? Я эвинъизде?

•• **Акылыньда тут!** •••••

Эр бир халкънынъ севимли осюмликлери — темсиль-осюмликлери бар. Къырымда — бу: гуль-чембер, къызылчыкъ, сельби, бадем, юке тереги, мелевше, къадифе чечек, ляле.

•••••

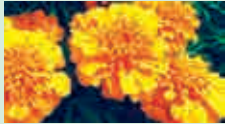
Берабер чифт олып чалышамыз

Осюмликлер — Къырымнынъ темсиллерини къаерге отуртмакъ мумкюнлигини музакере этинъиз: мектеп огюнеми я да сиз яшагъан эвлернинъ янынамы.

Бакъып чыкъ ве хаял сюръ! Чечек саати насыл ола биле?

Чечек саати

Осюмликнинъ ады	Осюмлик-нинъ тасвири	Чечек ачыла	Чечек орътюле
Цикорий		3—7	15
Чёль къаранфили		6	15
Маматеке		6	17
Беяз нилюфер		7—8	17
Къадифе чечек		8—9	19—20

Табиат достуна вазифе.

Къадим заманларда чечек саатини ясамагъа ишлетильген чечеклер не вакъыт ачылгъаны ве орътюльгенлерини тешкерип бакъ.

61-инджи корюшюв. язда табиатта насыл денъишмелер ола?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

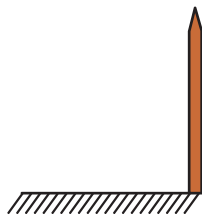
Сен язда табиатны мустакъиль насыл козетмек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Табиатта онъа зарар кетирмемек ичюн озюньни насыл алып бармалы?

Табиатны козетемиз:

1

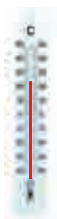
Кунешнинъ уйле
маалиндеки вазиети.
Озь гномоныньны яса.

Кольгенинь узунлыгыны
гномоннен ольчев

2

Ава арарети.
Ава араретини ава
дурумындан биль.

3

Кокнинъ вазиети.
Булутлылыкъны бель-
гиле. Язда булутлар на-
сыл корюнгенини сыз.

Ачыкъ

Булутлы

Пус

4 Ягъынлар. Язда
ягъмур чокъ
ягъгъаныны, кучь-
лю ягъмурлар ол-
гъаныны бельгиле.

Ягъмур

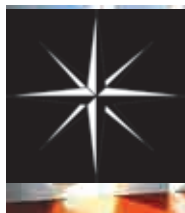

Кучьлю ягъмур

Бурчакъ

5 Ель. Къадран
боюнджа ельнинъ
кучюни бельгиле.

6 Язда осюмлик-
лернинъ вазие-
ти. Олар не вакъыт
чечек ачкъаны ве
мейва бергенле-
рини козет.

7 Боджеклер,
къушлар ве кийик
айванларнынъ
яшайышыны козет.

Табиаат достунынъ хатырлатмасы

Табиаат гузелликлерини меракънен сейир этмеге огрен.

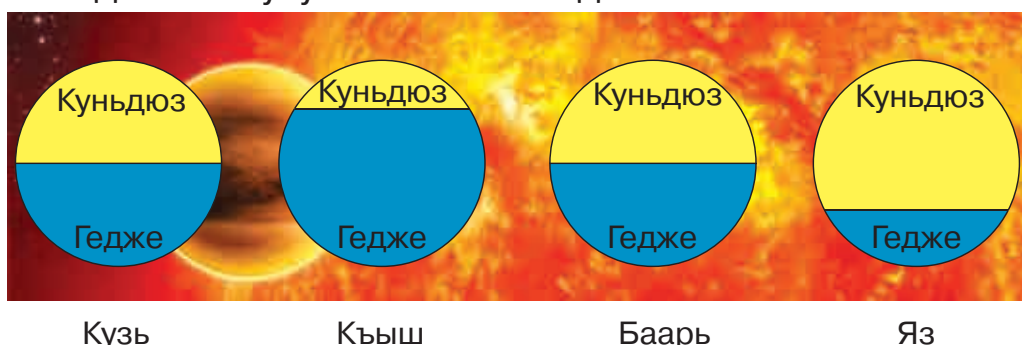
Табиаат достуна вазифе.

Кунешли ве ягъмурлы авада осюмликлер, меселя, маматекелер озьлерини насыл алып баргъанларыны дикъкъатнен бакъынъыз ве икяе этинъыз.

62-нџи корюшюв. кокте кунешнинъ вазиети йыл девамында насыл денъише?

Сен кунеш саатини насыл къуланмакъ кереклигини
билирсинъ.

Хатырла! Кунешнинъ вазиети йыл мевсимлерининъ
денъишювине насыл тесир эте? Йыл девамында куньдюз
ве гедженинъ узунлыгы насыл денъишти?

Окъув йылы девамында сиз гномон вастасынен Ку-
нешнинъ вазиети насыл денъишкенини козеттинъиз. Ку-
нешнинъ кок къуббеси бойлап арекетини гномоннынъ
кольгеси косътере эди. Кокте Кунеш арекетини козетип
бизим къадимий эдждатларымыз вакъытны ольчев ус-
лыны таптылар. Олар дюньяда ильки астрономик алет —
кунеш саатини кешф эттилер.

Акылынъда тут!

**Кунеш саати — вакъытны ольчемек ичюн
япылгъан ильки алет.**

.....

Биль ве достларыньа икяе эт!

Гномон не экенини бильген эр ким кунеш саатини ясай биле. Буюклерден ярдым сорасанъ, сен де япа билесинъ.

Башта горизонталь мейданчыкъ — къадранны ясамакъ керек. Онъа гномонны — кочер, сырыкъны пекит (атта мыкъ къакъмакъ мумкюн). Бойле саат тек кунешли авада вакъыт косътере биледжегини унутма. Онынъ ичюн де о, кунеш саатидир!

Хатырла ве икяе эт!

- Йыл девамында ава ве табиат насыл козетильди?
- Сен насыл нетиджелер чыкъара билесинъ?
- Сен ава араретини ольчеп оласынъмы? Кокнинъ вазиети, булутлылыкъ, ягъынлар ве ель акъкъында билип оласынъмы?

- Насыл халкъ аляметлери санъа аваны кунъ эвельден бильмеге ярдым эттилер.

- Санъа насыл осюмликлер ве айванларнынъ яшайышынен таныш олмакъ сырасы кельди?

■ Табиат достуна вазифе.

Сенинъ шеэринъ я да коюнъде кунеш саати олгъаныны биль.

63-юнджи корюшов. ЯЗДА ТАБИАТНЫ НАСЫЛ ОГРЕНМЕЛИ?

Сен тувгъан улькенинъ табияты акъкъында язда насыл
этип даа чокъ огренмесини **билирсинъ**.

Хатырла! Табиатта озюньни алып барувнынъ насыл
къаиделерини сен энди билесинъ?

**Бакъып чыкъ ве икяе эт! Тюшюнип бакъ! Нетидже-
лер чыкъар!**

Тасавур эт: язнынъ башында сенинъ сыныфынъ че-
чекли чайыргъа ёнеди. Мында не къадар чешит-тюрлю
осюмликлер бар! Къансиер ве итбурун чечек ача. Кобе-
леклерни исе саймакъ биле къыйын! Сен не япарсынъ?
Насыл оюнлар ойнайджакъсынъ? Бельки, келеджек сене
сен сыныфдашларынынънен кене бу аджайип ерге кельме-
ге истерсинъ...

Бир къач йыл кечти. Сен кене айны бу чайырдасынъ.
Лякин о, не ичюн ойле денъишти?

■ Табиат достунынъ хатырлатмасы

Тувгъан улькенинъ табиатыны огрен, сев ве къору!

Язда тувгъан улькенинъ табиаты акъкъында
олдукъча чокъ бильмеге тырыш.

Онынъ ичюн буларны япмакъ керек.

- Ана-бабанънен берабер орман, чайыр я да хавузларгъа бар. Анда оськен ве яшагъан осюмликлер эм де айванлар бири-бирине ошайлармы, тенъештир.

- Анги осюмликлер ве айванлар гъайып олып кетюв телюкеси астында экенини буюклерден сора.

- Чечеклернинъ дюльберлигинен зевкълан, лякин оларны гульдестелер ичюн къопарма!

- Адеттен тыш боджеклерге айретлен, лякин оларны тутма!

- Къырмыскъа ювасындаки къарынджаларнынъ яшайышыны козет, лякин оларгъа кедер этме!

- Къушлар: баштанкъара, къарылгъач, торгъайларнынъ яшайышыны козет. Лякин оларнынъ юваларына токъунма!

- Къышта къушларны ашатмакъ ичюн къабакъ, къарпыз, хыяр ве дигер осюмликлернинъ урлукъларыны топла.

- Бааръде озъ эвинъизнинъ я да мектепнинъ янында сачмакъ ичюн чечеклернинъ урлукъларыны топла. Бойле этип биз эпимиз сейяремизни чечеклендириримиз!

- Севимли манзараларынъны эр сефер фоторесимге чыкъармагъа тырыш. Йыллар кечкен сонъ санъа тувгъан улькенънинъ табиаты насыл денъишкенини бильмек меракълы олур.

■ Табиат достуна вазифе.

«Мен табиаткъа насыл ярдым этип олурым?» мевзусында хатырлатма тюшюнип бакъ ве язып ал.

64-юнджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: МЕН ЯЗДАКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА НЕЛЕРНИ БИЛЕМ?

Бутюн суаллерге джевап тапып, вазифелерни беджер-сенъ, сени тувгъан табиатнынъ акъикый досту ве къоруйджысы деп саймакъ мумкюн олур, чюнки сен онынъ къанунлары, къаиделери эм де сырларыны биле ве анълайсынъ.

- 1. Эвинъизнинъ этрафында нелер джансыз, нелер исе джанлы табиаткъа аиттир?**
- 2. Аванынъ къысымларыны айт.**
- 3. Инсанлар, айванлар ве осюмликлер ичюн ава ара-ретининъ эмиети насыл?**
- 4. Бу шартлы бельгилер нени ифаделейлер?**

- 5. Украинанынъ Къырмызы китабыны не ичюн мейдангъа кетирдилер?**
- 6. Орманлар, багъчалар ве раатлыкъ багъчаларында къушлар гъайып олса, не олур?**

• Табиатны меракӥнен сейир ӗтӧв дакыкӥасы •

**Бир дакыкӥагӥа токӥтап, манзараларны
зевкӥнен сейир ӗт ве язгӥа япкӥан
сеяатымызны хатырла.**

Энӥ зияде сен нелерни бегендинӥ ве нелер акылы-
лыньда кӥалды? Достларыньа нелер акыкында
икяе ӗтмек истединӥ? Сени нелер айретте кӥал-
дырды я да шашырды? Тезден — сабырсызлык-
нен бекленильген яз татилинде — сен насыл биль-
гилерни кӥуллаана билирсинӥ?

АНА-ТАБИАТНЫНЪ МАЛЮМАТЛАР БЮРОСЫ

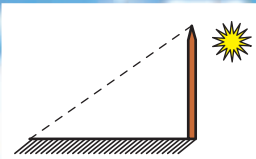
Табиат достунынъ ресимли лугъатчыгъы

Кок къушагъы — бу, ягъмурдан сонъ пей-да олгъан ве кемерге ошагъан коктеки че-шит ренкли ёлакъ.

Глобус — ер курресининъ модели.

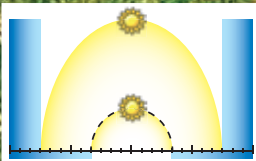
Гномон — кольгеси Кунешнинъ юксеклигини косътерген горизонталь мей-данчыкъта пекитилген сырыкътан ибарет олгъан алет.

Чубукъ — осюмликлерни чокълаштырув-да къулланылгъан сапнынъ я да япракъ-нынъ къысмы.

Гедже ве куньдюзнинъ теньлиги — йыл-нынъ гедже ве куньдюзнинъ узунлыгъы тень олгъан куньлери.

Кунешнинъ турувы — йылда энъ къыска ве энъ узун куньлерни бельгилеген Ку-нешнинъ энъ юксек ве алчакъ юксеклиги.

Кунеш саати — кунешли куньлерде вакъытны косътерген алет.

Табиат адиселери — этрафтаки табиатта олгъан денъишювлернинъ косътерилюви.

Файдалы бильгилер джедвели

Ель кучюнинъ къадраны

Ельнинъ ады	Ельнинъ арекети	
Ельсизлик	Тютюн тёпеге котериле. Байракъ кыбырмамай саркъып тура.	
Сакин ель	Тютюн бираз четке чекилип котериле. Тереклердеки япракълар шувулдай.	
Енгиль эскен ель	Тереклернинъ индже даллары саллана. Байракъ яваш-яваш ельпирей.	
Хафиф ель	Даллар саллана. Байракъ далгъалана.	
Кучью рузгяр	Кичкене тереклер саллана. Ель сызгъыра.	
Пек кучью рузгяр	Ель тереклерни саллай. Теллер увулдай.	
Фуртуналы рузгяр	Буюк тереклер майыша ве индже даллар кыырыла.	
Кучью фуртуна	Ель кирамет ве боруларны алып кете. Буюк тереклер кыырыла.	

Ана-Табиатнынъ бедий галереясында сен М. Абселямов, Л. Ерёмина, В. Кирдий, В. Ковальчук, Н. Кохаль, И. Левитан, И. Нафиев, В. Процив, Ю. Семёнов, Д. Струк, Дж. Томпсон, Дж. Фюрер, О. Чубаров, И. Шишкин, А. Мустафаев, Н. Якъубов ве дигерлерининъ ресимлеринден репродукцияларны коре билесинъ. Сенинъ дерслигинъ ичюн фотосуретлерни исе табиатнынъ акъыкый тедкъикъатчы-алимлери З.Л. Берест, А.А. Протасов, В.Д. Соловьёв, В.М. Титар теклиф эттилер.

Дерсликнинъ алы акъкъында

№	Талевенинъ ады ве сойады	Окъув йылы	Дерсликнинъ алы		Баа
			йыл башына	йыл сонъуна	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГРУЩИНСЬКА Ірина Василівна

Природознавство

Підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів

(Кримськотатарською мовою)

Перекладач *Велієва Ельмаз Аблязізівна*

Директор *І.Б. Чегертма*

Редактор *Г.М. Дудакова*

Коректор *Е.А. Ібрагімова*

Оператор *А.В. Вєселов*

Підписано до друку 30.11.2012 р. Формат 70х100¹/₁₆. Папір офестний.

Гарнітура «PragmaticaC». Умовн. друк. арк. 13,0.

Обл.-вид. арк. 12,99. Обсяг 10,0 друк. арк.

Тираж 830 прим. Зам. № 390.

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»

95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.

E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.

При верстці використано електронний макет ТОВ «Видавничий дім «Освіта»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4073 від 26. 05. 2011 р.

03057, Київ, вул. О. Довженка, 3.

Сайт: www.osvita-dim.com.ua

Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед»

97534, АРК, Сімферопольський район, с. Строгонівка, вул. Лікувальна, 1.